

De Duitse erfenis

Frank Oosterboer

kazernereeks nr. 6

De Duitse erfenis, kazernebouw tijdens de bezetting
Kazernereeks nr. 6

© 2026 Frank Oosterboer
info@jeoudekazernenu.nl

Omslag en opmaak binnenwerk: Frank Oosterboer
Foto omslag: voormalig logiesgebouw op kamp Zeven Provinciën bij Deelen/Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed/Nico Naaktgeboren

Deze uitgave mag in zijn geheel als pdf-bestand zonder enige verdere bewerking vermeerderd en verspreid worden, maar niet als drukwerk. Overname van tekstdelen voor zover deze niet onder het recht tot citeren vallen en illustraties die niet van derden zijn, kan alleen met toestemming van de auteur.

De Duitse erfenis

Kazernebouw tijdens de bezetting

Inhoud

Inleiding	7
Nederland als Duits operatiegebied	9
Kazernebouw in Duitsland	10
Architectuur	15
Bouwen voor Wehrmacht en SS	19
Kazernes voor de Luftwaffe	22
Lager Wezep	34
De kazernes van KZ-Herzogenbusch	35
Een kazerne voor de Orpo	38
De erfenis	41
Nawoord	44
Dankwoord	45
Bijlage	46
Bronnenoverzicht	48
Illustratieverantwoording	50

Inleiding

De Tweede Wereldoorlog heeft in Nederland diepe sporen nagelaten, op alle mogelijke terreinen. Duizenden boeken, van encyclopedieën tot bescheiden egodocumenten, getuigen hiervan, aangevuld met een schat aan beeld- en geluidsmateriaal. Zij vertellen wat er gebeurde in die jaren en wat de nasleep ervan was en is. Die nasleep kan worden opgevat als een erfenis. Een erfenis die met volle overtuiging zou zijn afgewezen als dat had gekund. Ze is meest negatief, maar... en dat moet ook worden onderkend, niet altijd. Dat hangt af van de aard. De Duitsers lieten zich in de jaren 1940-1944 kennen als een bezetter die voor oorlogsvoering en controle op de Nederlandse samenleving

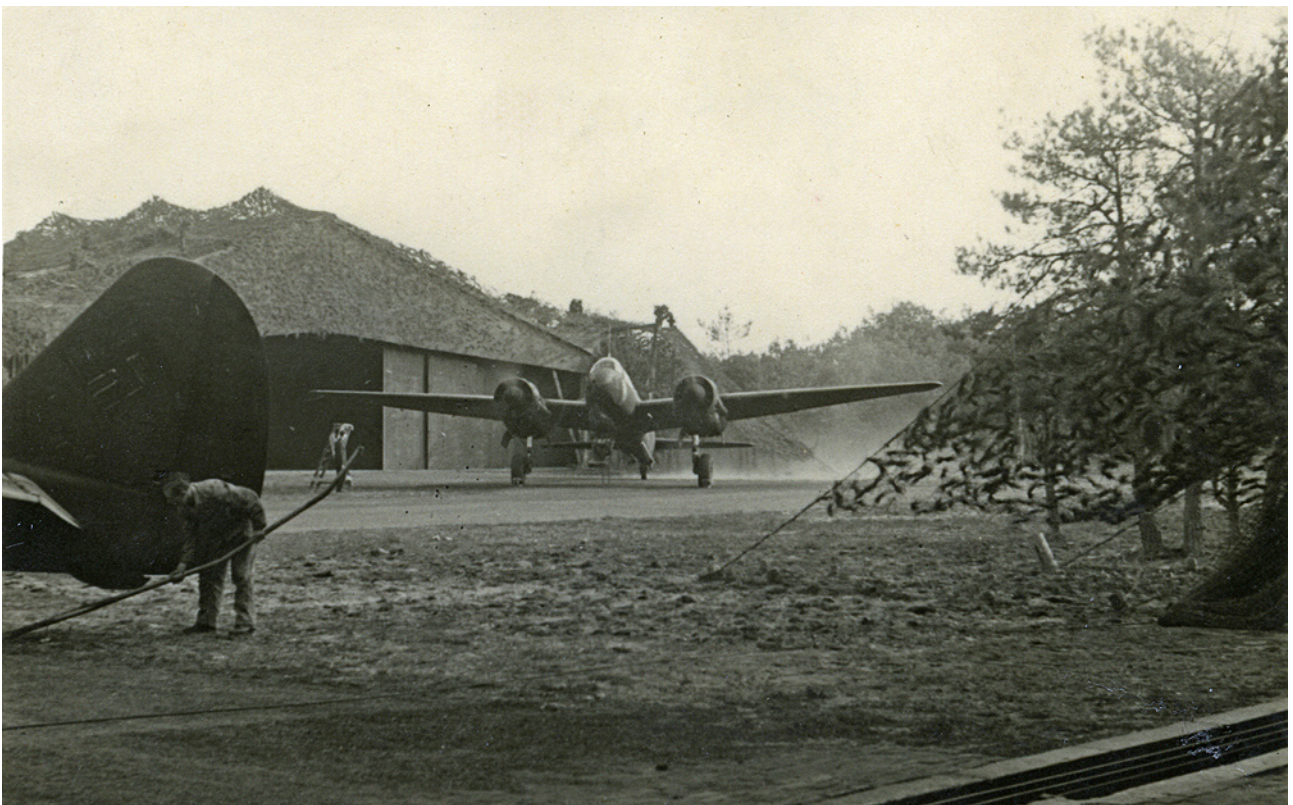
meer faciliteiten nodig had dan ons land bood. Al snel startten er daarom een veelheid aan bouwwerkzaamheden. Bekend bij het grote publiek zijn vooral de bunkers die deel uitmaakten van de *Atlantikwall*. Er werd meer gebouwd of belangrijk uitgebreid, vooral vliegvelden. Ten bate van het daar werkzame personeel werden kazernes gebouwd of bestaande bebouwing uitgebreid. Ook voor het Duitse leger en de SS werden enkele kazernes opgetrokken. De meeste van deze faciliteiten werden na de oorlog verder gebruikt door de Nederlandse krijgsmacht, sommige tot op de dag van vandaag. Een erfenis die het onderwerp is van deze brochure.

Nederland als Duits operatiegebied

Op 10 mei 1940 en de vier erop volgende dagen werd Nederland onder de voet gelopen door het Duitse leger. Tactisch gezien was de strijd op Nederlandse bodem een afleidingsmanoeuvre in het Duitse operatieplan *Fall Gelb*. Hoofddoel van dit plan was om Frankrijk op de knieën te dwingen, wat verrassend snel werkelijkheid werd. Op 22 juni ondertekenden de Fransen de wapenstilstand. Het Britse expeditieleger dat in Noord-Frankrijk met de Fransen had meegevochten, wist bij Duinkerken te ontsnappen. Omdat de Britten ondanks de overgave van de Fransen de oorlog niet wensten te beëindigen, startte de Duitse *Luftwaffe* een luchtoffensief om de invasie van Groot-Brittannië mogelijk te maken. Toen het de Duitsers niet lukte de *Royal Air Force* (RAF), de Britse luchtmacht, te verslaan, gaven ze hun invasieplannen op en verlegden ze hun aandacht naar andere krijgstunelen. De *Luftwaffe* bleef echter wel een rol spelen in West-Europa, maar meer ondersteunend en defensief.

Nederland was bezet en kreeg permanent Duitse troepen op haar grondgebied gelegerd. Een deel ervan als bezettingstroepen, maar ook een aanzienlijk aantal militairen in opleiding of als onderdeel van de *Luftwaffe* in de luchtstrijd boven ons land en de Noordzee. De Britten gingen door met de strijd en begonnen 's nachts Duitsland te bombarderen. Aanvankelijk waren dit speldenprikjes die vooral eigen vliegtuigbemanningen het leven kostten en nauwelijks effectief waren. Maar allengs groeide de Britse inzet zowel qua aantal vliegtuigen als qua effectiviteit. De Duitse luchtmacht moest steeds meer middelen als radarsystemen, luchtdoelgeschut, nachtjagers en personeel inzetten om deze aanzwellende stroom het hoofd te bieden. Nederland was hierin belangrijk omdat het onder een aanvliegroute naar Duitsland lag.

Direct al na de Nederlandse nederlaag richtten de Duitsers bestaande vliegvelden zoals Leeuwarden en Schiphol in voor eigen gebruik. Andere vliegvelden die soms nauwelijks meer waren dan grasbanen zoals Soesterberg, werden opgewaardeerd met verharde start- en landings-

Een Junkers Ju 88C van 3./NJG 2 (3 Staffel Nachtjagdgeschwader 2) staat met draaiende motoren bij een gecamoufleerde hangar op vliegveld Gilze-Rijen. Dit vliegveld werd in 1940 verbouwd tot een volwaardig Flietherhorst.

banen en met uitgebreide faciliteiten zoals onderhoudswerkplaatsen en kazernes. Nederland was goed voorzien van kazernes na de uitvoering van het kazernebouwprogramma van 1937 (zie Kazernereeks nr. 3), maar dit bleek vooral voor de Luftwaffe onvoldoende te zijn en men begon zijn eigen kazernes te bouwen. Ook de *Kriegsmarine* gebruikte Nederlandse kazernes voor opleidingen, maar zou toekunnen met de reeds aanwezige accommodatie en geen nieuwe bouwopdrachten verstrekken.

Niet alleen troepen van de *Wehrmacht* (leger, marine en luchtmacht) verbleven in Nederland, ook eenheden van de *Waffen SS* en politietroepen werden hier gelegerd en/of opgeleid. De SS-eenheid die in Vught het concentratiekamp bewaakte kreeg een eigen kazerne, evenals de kampleiding. Voor Duitse politietroepen in Den Haag werd eveneens een kazerne gebouwd. Al deze kazernes wijken in meer of mindere mate af van de Nederlandse praktijk van kazernebouw; soms stedenbouwkundig, soms architectonisch en meestal allebei. In deze brochure wordt een beschrijving en inventarisatie gemaakt van de in opdracht van de Duitsers in Nederland gebouwde kazernes. Voor we hiermee van start gaan is het noodzakelijk om de praktijk van kazernebouw in Duitsland te beschrijven, zodat een vergelijk met hun bouwactiviteiten op Nederlands grondgebied gemaakt kan worden.

Kazernebouw in Duitsland

Een overzichtswerk van kazernebouw in Duitsland bestaat niet; de volgende informatie werd samengesprokkeld van het internet en geeft een zo goed mogelijk beeld zonder te pretenderen compleet of foutloos te zijn. In het achterhoofd moet worden gehouden dat Duitsland als eenheidsstaat en keizerrijk pas sinds 1871 bestaat, daarvoor was het een verzameling van vorstendommen en vrije steden met ieder hun eigen ontwikkelingen. Voor de stad Hamburg wordt kazernebouw omschreven in een publicatie getiteld *Chronik des Standortes Hamburg*. Hieruit komt een beeld naar voren dat lijkt op de ontwikkelingen van kazernebouw in Nederland,

maar dat mogelijk slechts gedeeltelijk opgaat voor andere Duitse plaatsen en regio's.

Net als in Nederland was inkwartiering van soldaten bij burgers aanvankelijk een veel gebruikte mogelijkheid, evenals de legering van soldaten waar het maar uitkwam zoals pakhuizen, werkhuizen, stallen et cetera, die daarna als kazerne werden aangeduid. In de 17e eeuw werden in Hamburg barakken gebouwd, evenals woonhuizen voor militairen met soms meerdere verdiepingen die zich uiterlijk niet onderscheidden van de naastgelegen burgerhuizen.¹ In de negentiende eeuw volgde schaalvergroting met de bouw van grote kazernegebouwen aangevuld met kleinere zoals stallen en exercitieloodsen. Sommige kazernehoofdgebouwen in Hamburg waren vier, zelfs vijf verdiepingen hoog met een massief voorkomen. Iedere kazerne was een apart ontwerp, standaardisatie was vooralsnog toekomstmuziek. Begin twintigste eeuw werd de stap naar het paviljoensysteem gezet met de scheiding van functies in aparte gebouwen.

Na de voor de Duitsers desastreuze afloop van de Eerste Wereldoorlog werd de *Reichswehr*, het leger van de Weimarepubliek die de opvolger was van het opgeheven Duitse keizerrijk, in omvang beperkt tot 100.000 man. De luchtmacht werd verboden en de vloot werd aan strenge beperkingen onderworpen. De Duitsers hadden hiermee in moeten stemmen conform het Verdrag van Versailles uit 1919 dat het formele einde van de oorlog betekende. Bouwactiviteiten van betekenis werden niet meer ontplooid. Pas met het aan de macht komen in 1933 van de *Nationalsozialistische Deutsche Arbeiter Partei* (NSDAP) onder leiding van Adolf Hitler en de daaropvolgende opbouw van de Wehrmacht - de nieuwe benaming voor de Duitse krijgsmacht - werden nieuwe militaire complexen gebouwd. De nazi's trokken zich al snel niets meer aan van het door hen gehate Verdrag van Versailles en een ware bouw golf volgde.

¹ Grot, K., *Chronik des Standortes Hamburg, Bilder aus Hamburgs militärischer Vergangenheit*, 276-281

Kazernebouw tijdens het naziregime

Tot aan het uitbreken van de oorlog in Europa op 1 september 1939 werden aanzienlijke aantallen kazernes op Duits grondgebied gebouwd. Normaal gesproken zou die voor leger, luchtmacht en in mindere mate de marine zijn. Maar Duitsland was geen normaal land meer. Staat en diverse nazipartijorganisaties waren nauw met elkaar verweven. De NSDAP en talloze organisaties die onder haar vleugels vielen waren deels sterk gemilitariseerd en ook wapendragers zoals de *SS-Verfügungstruppen* evenals de concentratiekampbewaarders, de *SS-Totenkopfverbände*. Voor hen en andere partijorganisaties werden kazernes gebouwd die soms aanzienlijk afweken van de kazernes die voor de Wehrmacht verzezen.

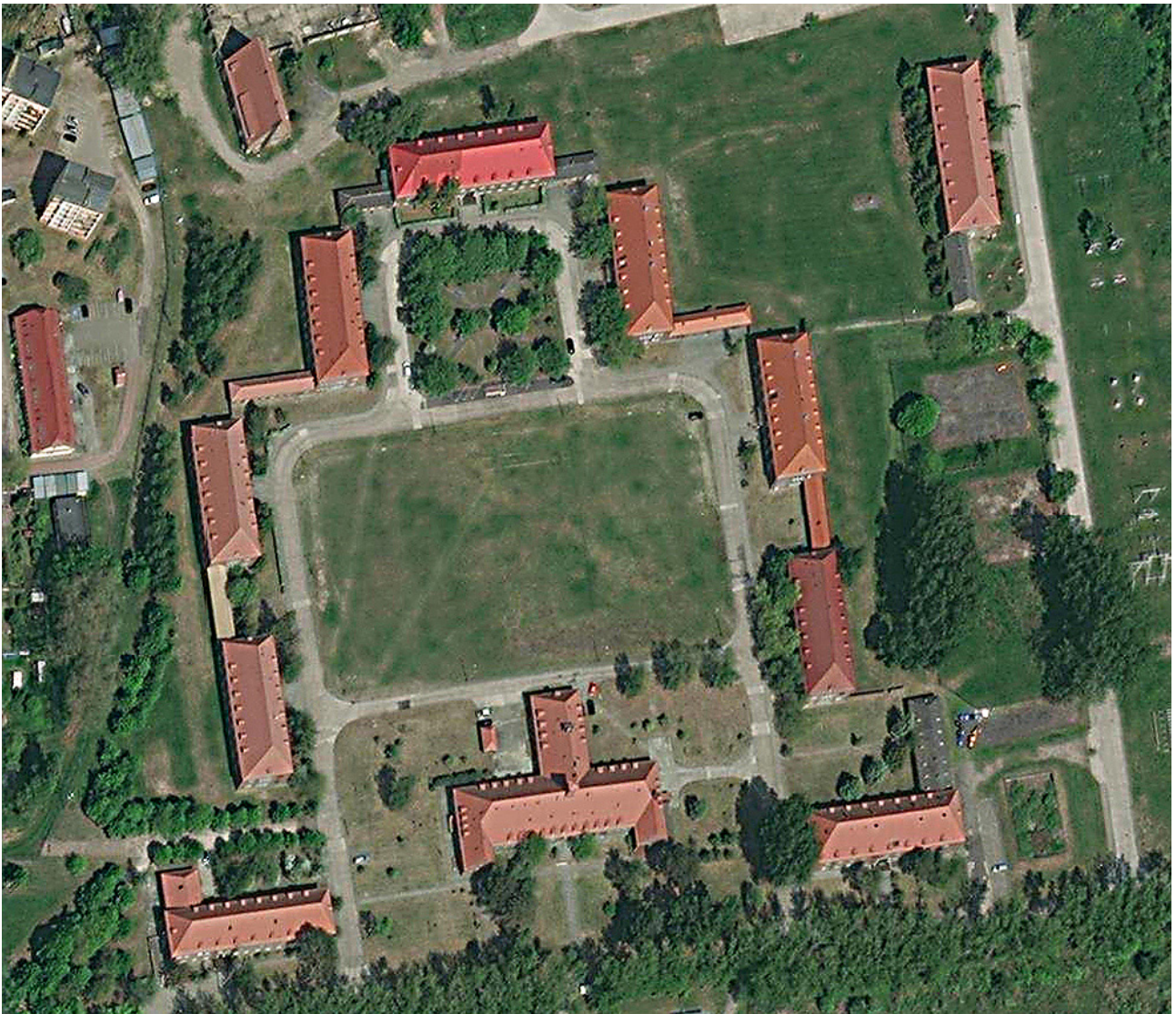
Wehrmacht

Alleen al voor het leger werden in de periode 1934-1940 meer dan 500 kazernes gebouwd. Deze kazernes waren gestandaardiseerd volgens *Heeresbaunorm* en werden veelal in korte tijd opgetrokken. Er was sprake van '100 Tage Kasernen'.² Een standaard infanterie(bataljons)- of artilleriekazerne bestond uit drie compagniesgebouwen van drie verdiepingen afgedekt met een hoog geknikt schilddak, aangevuld met een stafgebouw en keuken-kantinegebouw in dezelfde stijl maar dan tweelaags. Dit geheel werd gecompleteerd met garages, werkplaatsen en magazijnen. Indien er de regimentsstaf was gevestigd werd daarvoor een extra stafgebouw geplaatst, aangevuld met twee compagniesgebouwen en een *Kasino* (kantine, mess).

Een standaard drielaags legeringsgebouw - met de karakteristieke raamindeling op de kopgevels - dat op kazernes in heel Duitsland werd gebouwd. Het gebouw op de foto staat op de Hanseaten-Kaserne in Hamburg, voor 1966 Litzmann-Kaserne geheten.

² <https://de.wikipedia.org/wiki/Kaserne>, bezocht op 17-05-2025

Luchtfoto van de Luftwaffekazerne op het voormalige Fliegerhorst Dievenow dat thans op het grondgebied van Polen ligt. Tweelaags gebouwen in een vierkante opstelling.

Er ontstonden regionale verschillen in afwerking en ook in detaillering. Helemaal standaard qua uiterlijk waren deze kazernes dus niet. Soms weken zelfs de bouwplattegronden af.³

In februari 1935 gaf Adolf Hitler opdracht om de Luftwaffe opnieuw op te richten waarmee het Verdrag van Versailles definitief terzijde werd geschoven. De Luftwaffe, hoewel voorheen verboden, bestond al in rudimentaire vorm en werd in hoog tempo uitgebouwd. Tal van vliegvelden, *Fliegerhorsten* en *Einsatzhäfen* (E-Hafen) in het Duits, waren nodig waarbij voor

het personeel de benodigde kazernes werden opgetrokken. Bestudering van foto's laat zien dat de manschappengebouwen soms een een-op-een kopie lijken van die van het leger, met als enige afwijking dat ze tweelaags zijn zoals bij de Fliegerhorsten Uetersen en Bernburg/Saale. Dat de *Luftwaffebauverwaltung* deze ontwerpen kopieerde is logisch. Leger en Luftwaffe hadden deels overlap in personeel en - aanvankelijk - in algemene militaire opleidingen. De tijd zal ontbroken hebben voor veel eigen ontwerpen en het was economisch om het wiel niet opnieuw uit te vinden. Terwijl de legerkazernes standaard van opzet waren, kenden veel Fliegerhorsten een eigen gezicht. Zo had Fliegerhorst Crailsheim een groot ingangs-

³ <https://www.forum-der-wehrmacht.de/index.php?thread/45266-deutsche-milit%C3%A4rgeb%C3%A4ude-1936-bis-1941/>, bezocht op 01-06-2025

gebouw met poort. Fliegerhorst Dievenow kende een hoofdgebouw met dwarsvleugels en op Fliegerhorst Güterloh werd gevarieerd op de gebruikelijke rechthoek door een vijftal legeringsgebouwen in U-vorm uit te voeren.⁴

De Duitse auteurs Ries en Dierich vermelden een groot aantal plattegronden van vliegvelden die grotendeels gebaseerd zijn op Amerikaanse luchtfoto's.⁵ Deze luchtfoto's waren door de Amerikaanse luchtmacht omgezet in getekende plattegronden met daarin de aanduidingen voor de verschillende functies. De legeringsgedeelten werden als *barracks* betiteld. In veel gevallen staan deze barracks samen met administratiegebouwen, en ook met werkplaatsen, dicht op de vliegvelden. Soms in het zicht van de landingsbanen, soms een rij bebouwing naar achteren. Altijd geclusterd in een meestal vierkante opstelling en/of met de kopgevels naar de weg gericht. Een enkele keer waren er kleinere clusters onderkomens in bosstukken die verder uit de buurt van het vliegbedrijf waren gelegen. De aard van deze kleine kampen is onduidelijk. Nazoeken op satellietbeelden leverde geen bruikbare informatie op. De meeste vliegvelden en hun bebouwing zijn na de oorlog verwijderd. Een voorzichtige conclusie is dat de in de bossen gebouwde kampen voornamelijk in hout waren opgetrokken en uit eenlaagsbarakken bestonden.

Op de vliegvelden waren er voor officieren aparte legering plus aanvullende faciliteiten. Wat opvalt bij de bestudering van de plattegronden: een sjabloon voor hoe een vliegbasis ingericht moest worden ontbreekt. Geen enkel Fliegerhorst of E-Hafen is gelijk aan een ander. Dat had mogelijk te maken met terreingesteldheid of met de historische ontwikkeling van deze vliegvelden die hun leven soms als burger-vliegveld waren begonnen.

Niet al het personeel woonde op de vliegbases, voor beroepsmilitairen en ander personeel

werden veelal in de buurt van vliegbases *Siedlungen* (woonwijkjes) gebouwd zoals in Giebelstadt en Rothenbergen. In dit laatste plaatsje werd in 1935 een Fliegerhorst aangelegd waarvan de gebouwen uit camouflageoverwegingen werden uitgevoerd in de plaatselijke vakwerkstijl.⁶ Als bescheiden vorm van camouflage moet de ligging van vliegveldgebouwen tegen en deels in bosranden worden beschouwd. Opstelplaatsen voor vliegtuigen werden zoveel mogelijk uit het zicht gehouden, zowel vanaf de grond als uit de lucht. Voor gebouwen was dat bijkans onmogelijk, zeker als die bestonden uit hangars en tweelaags kasernegebouwen.

Partijorganisaties

Werd voor de Wehrmacht gebouwd naar een standaardontwerp, ontwerpen voor (paramilitaire) partijorganisaties waren veelal eenmalig. Bij bestudering van bouwwerken en hun gebruikers lijkt: hoe hoger de organisatie en haar doelen stonden aangeschreven, des te meer aandacht en middelen het ontwerp kreeg. De macht van de nazipartij en haar gezagsdragers kwam tot uitdrukking in haar gebouwen. Dit leverde veelal geen goede architectuur op, hoewel architecten van aanzien die lid waren van de NSDAP en soms van de *Allgemeine SS* voor de ontwerpen verantwoordelijk waren. Een deel van hen, zoals Hermann Giesler en Alois Degano, bevond zich in de kringen rondom Adolf Hitler.⁷

De SS groeide uit tot de belangrijkste nazi-organisatie en ontstond vanuit de persoonlijke lijfwacht van Hitler, wat de naam *Schutzstaffel* verklaart. Aanvankelijk beperkt in omvang groeide het onder leiding van Heinrich Himmler uit tot een imperium met honderdduizenden

4 Dit overzicht op basis van foto's en nazoeken op satellietopnamen aan de hand van plattegronden in Ries, K., Dierich, W., *Fliegerhorste und Einsatzhäfen der Luftwaffe, Planskizzen 1935-1945*

5 Ries, K., Dierich, W., *Fliegerhorste und Einsatzhäfen der Luftwaffe, Planskizzen 1935-1945*

6 Archäologisches Spessart-Projekt e.V., *Flugplatz und Industriegelände, Vom Fliegerhorst Gelnhausen zum Industriepark*

7 Giesler was voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog werkzaam als *Generalbaurat für die Neugestaltung der „Hauptstadt der Bewegung“* München en kwam in aanzien als architect bij Hitler direct na Albert Speer. Degano had Hitler geholpen diens vakantiehuis Wachenfeld op de Obersalzberg te verbouwen tot de Berghof.

De SS-Kaserne in Nürnberg die werd gebouwd voor SS-Sturmabteilung Nürnberg, naar een ontwerp van Franz Ruf. De bouw ving aan in 1937 en was in 1940 gereed. Naar verluid werd een oppervlakte van 175.000 m² bebouwd, waarbij 4500 vensters en 3500 deuren werden geplaatst.

mannen onder de wapenen. Alle veiligheidsdiensten, zowel van de staat als van de nazi-partij, en de politiediensten van het Derde Rijk vielen op den duur onder Himmlers gezag. De lijfwachten zelf vormden vanaf 1940 militaire divisies onder de naam *Waffen SS*, voorheen aangeduid als SS-Verfügungstruppen (SS-VT). De concentratiekampen vielen onder een andere tak van de SS, de SS-Totenkopfverbände. Hun opvolgers zullen we in bezet Nederland tegenkomen als bewakers van het concentratiekamp Vught. De gewone geüniformeerde politie van Duitsland, de *Ordnungspolizei* (Orpo), kwam eveneens onder Himmler te vallen zonder formeel onderdeel te worden van de SS. Ook hen zullen we in Nederland terugzien.

De SS-VT waren voor de oorlog bescheiden in aantallen met het regiment als hoogste organisatie-niveau. In een aantal voor de nazi's belangrijke steden werden kazernes voor hen gebouwd. Geen kazernes volgens het paviljoensysteem maar massieve grote bouwblokken zoals in Nürnberg en München. Massalegering⁸ in optima forma ontworpen door respectievelijk Franz Ruf en Oswald Bieber. In Bad Tölz tekende Alois Degano voor de *SS-Junkerschule*, een uitgebreid opleidingscentrum opgezet rond een grote binnenplaats, waarvan het ingangswerk werd geflankeerd door twee plompe ronde to-

rens met een hoge boog ter overspanning ertussen. Kosten noch moeite werden hier gespaard. Het complex kende een voetbalstadion omringd door een atletiekbaan, een sportgebouw, een verwarmd zwembad en een sauna.⁹

De concentratiekampbewakers stonden, als we kijken naar hun kazernes, lager in aanzien dan de SS-VT. Bij het oudste reguliere concentratiekamp in Dachau (KZ-Dachau) ontstond een kazerne die schatplichtig leek aan de ontwerpen voor het leger. Dat gold later ook voor de kazerne bij het KZ-Buchenwald, en de kazernegebouwen bij KZ-Sachsenhausen die naar Heeresbaunorm waren opgetrokken.¹⁰ De bewakers van het KZ-Mauthausen moesten het doen met eenvoudige eenlaagsblokken en in de buitenkampen zelfs met houten barakken.

Heel anders ging het eraan toe bij de scholen waar de elite van de *Hitlerjugend* werd opgeleid. Streng geselecteerde jongens die in de zogenaamde *Ordensburgen* werden klaargestoomd voor een carrière in de NSDAP. Voor de Ordensburgen, waarvan er in totaal drie werden gebouwd, werd niet op een cent gekeken. Ze waren met niets wat voor Wehrmacht of SS werd gebouwd te vergelijken maar waren

⁸ Massalegering: de legering van een eenheid ter grootte van een bataljon of zelfs groter in één groot multifunctioneel gebouw.

⁹ https://de.wikipedia.org/wiki/SS-Junkerschule_Bad_T%C3%B6lz, bezocht op 02-08-2025

¹⁰ <https://www.geschichte-und-politik.info/politik/zeitgeschichte/sachsenhausen/kasernen.html>, bezocht op 24-06-2025

De voormalige Ordensburg Sonthofen werd na de oorlog door de Amerikaanse krijgsmacht in gebruik genomen. Na de oprichting van de Bundeswehr in 1956 kwam de kazerne weer in Duitse handen en wordt sindsdien Generaloberst-Beck-Kaserne genoemd. De er verblijvende militairen en bewoners van Sonthofen noemen de kazerne 'die Burg'.

wel degelijk kazernes. Voor de Ordensburg Sonthofen tekende Hermann Giesler, de Ordensburg Krössinsee en Vogelsang waren van de hand van Clemens Klotz.¹¹ Na de oorlog werden ze alle als kazerne in gebruik genomen, vandaag de dag vervullen twee ervan nog steeds deze functie. Een equivalent van deze Ordensburg werd niet buiten Duitsland gebouwd in het bezette Europa.¹² Ze vormen de illustratie van de hierboven geponeerde stelling dat het aanzien van een organisatie een rol speelde bij de ontwerpen.

¹¹ <https://de.wikipedia.org/wiki/NS-Ordensburg>, bezocht op 02-08-2025

¹² In Nederland bestonden plannen voor een dergelijk complex - een Nationalpolitische Erziehungsanstalt - op het terrein bij Paleis Soestdijk. In 1942 werd een prijsvraag uitgeschreven door Seyss-Inquart die zeven Duitse architecten uitnodigde, waaronder Paul Bonatz en Karl Gonser, om een voorontwerp te maken.

Architectuur

In Nederland zouden in de periode 1940-1943 grote aantallen militaire complexen verrijzen, vooral voor de Luftwaffe. Wie deze heden ten dage betreedt ervaart dat veel ervan een kwaliteit bezitten, of beter gezegd een eigenschap, die contemporaine Nederlandse defensiegebouwen niet hebben. Ze zijn anders, ze doen on-Nederlands aan en meer dan eens monumentaal. Dat anders zijn is het gevolg van afwijkende bouwstijlen en vaak ook de stedenbouwkundige opzet. Die waren het gevolg van de inzichten en voorkeuren van de Duitse instanties die de bouwopdrachten verstrekten, en de inbreng van Duitse architecten en hun toezicht op het ontwerpproces. Voor de uitwerking van de ontwerpen werden Nederlandse tekenaars en ook architecten aangetrok-

ken Zij traden in dienst van Duitse instanties of werkten voor de aannemers die de bouw realiseerden.

Een voorbeeld van de organisatie van het ontwerpproces vormt de in Den Haag gevestigde *Zentralbauleitung der Waffen SS und Polizei*. Op de tekenkamer werkten hoofdzakelijk Nederlanders waaronder de chef-tekenkamer.¹³ De Zentralbauleitung werkte voor het concentratiekamp Vught de ontwerpen uit die in Berlijn waren gemaakt door het *SS-Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt* (WVHA).¹⁴ Dit betrof waarschijnlijk de hoofdopzet van het kamp gelet op wat J. van Keulen, inkoper van de Zentralbauleitung, na de oorlog vertelde over de gang van zaken. Volgens Van Keulen maakte het hoofd van de Zentralbauleitung, de Duitse architect en *SS Hauptsturmführer* K. Hautz, de eerste schetsen die door de Nederlandse tekenaars werden uitgewerkt en vervolgens gecorrigeerd door de architect N. Hulsbosch, eveneens een Nederlander. Deze laatste werkte ook aan andere projecten voor de Duitsers en werd vaak door Hautz meegenomen op werkbezoeken. Het ontwerpproces voor kamp Vught vormt in de Nederlandse literatuur het best beschreven voorbeeld van de Duitse inbreng. Voor andere complexen ontbreekt veelal documentatie als bewijs voor dit rechtstreekse verband, dat in die gevallen afgeleid moet worden uit snippers informatie, de Duitse organisatie en de toegepaste bouwstijlen.

De Duitsers hadden vanuit hun eigen achtergrond een voorkeur voor architectuurstijlen die ze ook hier te lande zouden toepassen. Daar zat deels een ideologische component in die samenhang met de voorkeuren voor vormgeving van bouwwerken in nazi-Duitsland. Over architectuur in het Derde Rijk is uitvoerig gepubliceerd, waarbij voor sommige auteurs het ongemak over de nazitijd een rol speelt. Vormde de architectuur van nazi-Duitsland een breuk met de praktijk van de jaren voor en na 1933-1945 of waren ze onderdeel van een continue ontwik-

keling? In zijn boek *Bouwkunst en de Nieuwe Orde* beschrijft David Keuning de essentie van de belangrijkste publicaties op dit gebied.¹⁵ Zonder zelf een conclusie te trekken ontstaat het beeld dat er geen breuk was. De nazi-tijd was te kort om een eigen architectuurstijl te ontwikkelen, Duitse architectuur borduurde voort op wat er al was.

De tijdens het Derde Rijk gerealiseerde architectuur kan volgens Bosma in *Een geruisloze doorbraak* met een driedeling inzichtelijk worden gemaakt.¹⁶ De neoclassicistische stijl voor prestigieuze bouwwerken zoals het *Haus der Deutsche Kunst*, de *Führerbau* in München, de ontwerpen van Albert Speer voor de *Neue Reichskanzlei* en *Germania* (de nieuwe Duitse hoofdstad). Voor utilitaire werken, industrie en zelfs voor woningen werd het functionalisme toegepast - in Duitsland bekend als *Neue Sachlichkeit* en ook *Bauhaus* - al werden woningen meestal voorzien van een schild- of zadeldak in plaats van een plat dak. Het derde deel van de driedeling wordt gevormd door de *Stuttgarter Schule*, door Bosma betiteld als 'alledaagse architectuur voor het nationaal-socialisme'. Deze stijl werd in het Derde Rijk toegepast voor woonwijken, partijgebouwen en ambtswoningen op minder prominente plaatsen. De Stuttgarter Schule had een heterogeen karakter en heeft haar achtergronden gemeen met een andere Duitse architectuurstijl: *Heimatschutzarchitektur*, ook wel *Heimatschutzstil* genaamd.

In Nederland zou voor de bouwwerken van Wehrmacht, SS en Orpo zowel de vormenleer van de Stuttgarter Schule als die van de Heimatschutzarchitektur worden toegepast. Deze twee stijlen zijn met elkaar verwant en het onderscheid is niet altijd duidelijk, zeker niet als kenmerken van beide in een gebouw of clusters van gebouwen worden toegepast. In een rapport over de bebouwing rondom vliegveld Deelen wordt alles zonder meer aangeduid als Heimatschutzstil, om elders op te merken dat de

13 Bosma, K., Wagenaar, C., (red), *Een geruisloze doorbraak*, 50

14 idem, 122

15 Keuning, D., *Bouwkunst en de nieuwe orde*, 336

16 Bosma, K., Wagenaar, C., (red), *Een geruisloze doorbraak*, 54

Heimatschutzarchitektur: woningbouw in Gartenstadt Falkenberg die werd gebouwd naar een plan uit 1912 van architect Bruno Taut. De kleurrijke gevels zijn een eigenschap van alle woningen in deze Berlijnse wijk.

Stuttgarter Schule daar deel van uitmaakte.¹⁷ De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) is voorzichtiger in haar beschrijving van de bij Deelen gelegen kazernecomplexen en heeft het over ‘op lokale vormen geïnspireerde traditionalistische bouwtrant, ...’¹⁸ In de beschrijving van het complex Prinsenbosch bij vliegbasis Gilze-Rijen wordt ietwat stelliger geschreven: ‘mag op stilistische gronden worden aangenomen dat de architect(en), die hun vormtotaal aan de traditioneel georiënteerde Stuttgarter Schule ontleedden, Duits waren’. De hoofdstijl kan dan ook gezien worden als een Duitse Ambachtelijk-traditionele bouwtrant.’¹⁹ In *Vliegvelden in oorlogstijd* wordt opgemerkt dat voor zowel *Regel-* als *Sonderbau* (standaardontwerpen of unieke) de Heimatschutzstil het richtsnoer

was.²⁰ Om enig inzicht in beide stijlen te geven zonder verder in te gaan op wat nu waar is van bovenstaande beweringen, is het noodzakelijk terug te gaan naar de oorsprongsjaren van beide architectuurstromingen, het begin van de twintigste eeuw.

In 1904 werd in Dresden de *Deutsche Bund Heimatschutz* opgericht waarvan het zwaartepunt bij de architectuur lag.²¹ Zoals de naam al aangeeft was de Bund gericht op bescherming; van monumenten, plattelandsbebouwing, flora en fauna en volkse gebruiken, kortom cultuurbehoud. Zij zette zich af tegen de laat negentiende-eeuwse architectuur van huurkazernes, het verdwijnen van fraaie stadsbeelden en idyllische streken. Men keek naar het bouwen uit het verleden zonder in historiserende stijlen als neogotiek en

17 Bureau voor Bouwhistorie en Architectuurgeschiedenis v.o.f., *Rapport Deelen 1 MLT Deelen en Vrijland Noord*, 16-17

18 RCE, complexnr. 529576, pdf, 9

19 RCE, complexnr. 516950, pdf, 2

20 Grimm, P., van Loo, E., de Winter, R., (red), *Vliegvelden in oorlogstijd*, 59

21 <https://de.wikipedia.org/wiki/Heimatschutzarchitektur>, bezocht op 20-04-2026

De Maria Christinawijk in Heerlen: een zeldzaam voorbeeld van Duitse sociale woningbouw in Nederland. Gebouwd in de stijl van de Stuttgarter Schule met historiserende klok- en trapgevels in 'Hollandse' stijl naar ontwerpen van Karl Gonser en Hans Georg Oechler.

neoclassicisme te willen vervallen. Nieuwbouw moest geworteld zijn in lokale en regionale bouwtradities en gebruik maken van lokaal voorhanden materialen. Voor Noord-Duitsland betekende dit baksteen, voor Zuid-Duitsland hout (vakwerkbouw). Ruimte, bouwmassa en constructie zouden een organische eenheid moeten vormen en een eenvoudige maar waardige architectuur.²² Door het aansluiten bij lokale bouwtradities kan het verschijnings-

²² Bosma, K., Wagenaar, C., (red), *Een geruisloze doorbraak*, 54

beeld sterk wisselen. Heimatschutzarchitektur is daarmee eerder een containerbegrip dan een nauw omschreven architectuurstijl.

De Stuttgarter Schule laat zich wel duidelijker omschrijven als stijl. Zij vindt haar oorsprong in de eerste tien jaren van de twintigste eeuw aan de *Technische Hochschule* in Stuttgart. De geestelijk leiders van de Stuttgarter Schule: Paul Schmitthenner, Paul Bonatz en Heinz Wetzels, hadden als gemeenschappelijke noemer het monumentaliseren van het eenvoudige en waardige. Het internationale karakter van het func-

tionalisme werd afgewezen als modieus en formalistisch. Het uitgangspunt was het aansluiten bij het *Heimatsentiment*, het samenvatten van de belangrijkste traditionele vormkenmerken waardoor de beeldkwaliteit van de oude steden en dorpen naar de nieuwe tijd getransplanteerd konden worden. Hierdoor ontstond een substituuut voor de regionale identiteit dat tegelijk vertrouwdheid en tijdloosheid uitstraalde. Net als bij de Heimatschutzarchitektur werd waarde gehecht aan ambachtelijke tradities en natuurlijke materialen. De Stuttgarter Schule stond echter niet negatief tegenover standaardisatie en moderne bouwmethoden en was daarmee een eigentijdse vorm van het traditionalisme.²³ Hoewel architecten uit deze school hout als bouw materiaal niet afwezen, zullen we in Nederland vooral het gebruik van baksteen zien. Gebouwen in schoon metselwerk met veelal hoog oprijzende zadel- en (geknikte) schilddaken met eventueel kleine dakkapellen, natuurstenen omlijstingen van deuren en vensters en kopgevels met schouders. Gebouwen die vaak meer zijn dan een onderdeel van een eenvoudige plattelandsarchitectuur met een meer monumentale uitstraling, en zich daarmee onderscheiden van de Heimatschutzstil.

Als we door de bril van de Stuttgarter Schule en de Heimatschutzstil naar de kazernes rond vliegbasis Deelen kijken zien we dat de uitgangspunten van beide stijlen hier werden toegepast, waarbij nog een aspect prominent aanwezig was: camouflage. Er was de noodzaak om bouwwerken vanuit de lucht gezien zoveel mogelijk op te laten gaan in het landschap.²⁴ Door ze het uiterlijk te geven van wat elders in de omgeving was gebouwd, met een complexindeling die juist niet deed denken aan een kazerne maar aan een organisch gegroeide nederzetting. Met het toepassen van baksteenbouw en schild- of zadeldaken sloot men met deze kazernes aan bij lokale bouwstijlen. Gebouwen, veelal één laag met kap, ter grootte van een woonhuis of

boerderij waren door hun stijl en bouwvolume vanuit de lucht niet van inheemse bouwsels te onderscheiden. Het bleek uiterst effectief.

Was het camouflageaspect bij de vliegbases een noodzaak, dat was niet het geval voor de in Den Haag gebouwde *Polizeikaserne* voor de Orpo, noch voor het concentratiekamp bij Vught. De Polizeikaserne was een monumentaal bouwwerk en prominent aanwezig, gebouwd naar een ontwerp van de Duitser Karl Gonser die aanhanger was van de Stuttgarter Schule. Hier golden qua herkenbaarheid en representativiteit andere overwegingen. Voor het kamp bij Vught kon men ervan uitgaan dat het vanuit de lucht niet zou worden aangevallen. Er werden zelfs brutaalweg vier legeringsgebouwen voor de SS-bewakers gebouwd in de vorm van een Duits kruis, wat vanuit de lucht duidelijk te herkennen viel. Al met al ontstonden tijdens de bezetting talrijke complexen en gebouwen die zich veelal als bescheiden *Fremdkörper* in het Nederlandse landschap hadden genesteld.

Bouwen voor Wehrmacht en SS

Na de vlucht op 13 mei 1940 van koningin Wilhelmina en de voltallige regering ontstond een nieuwe politieke situatie die slechts korte tijd zou duren. Het regeringsgezag was overgegaan in handen van opperbevelhebber van Land- en Zeemacht generaal H.G. Winkelmann, terwijl de ministeries zonder hun bewindslieden door draaiden onder leiding van de secretarissen-generaal. Winkelmann zou na de overgave al snel problemen krijgen. Hij wilde niet of slechts in beperkte mate meewerken met de Duitsers, zo mochten van hem Nederlandse bedrijven geen opdrachten voor de bezetter uitvoeren. Het ‘probleem Winkelmann’ werd eind mei opgelost, hij werd hij aan de kant geschoven en begin juli gevangen gezet.

Al snel na de nederlaag doemden vertegenwoordigers van Duitse instanties op en werd de Oostenrijker A. Seyss-Inquart benoemd tot *Reichskommissar für die Niederlande*. Enige tijd werden Nederland en zijn bevolking met fluwelen handschoenen aangepakt. Het was de bezetter er alles aan gelegen om Nederland

23 Bosma, K., Wagenaar, C., (red), *Een geruisloze doorbraak*, 54-55

24 Stichting Moderne Traditie, *Boerderijbunkers onder vuur!*, pdf, 3-5

Duitse troepen op doortocht door het verwoeste Rhenen in mei 1940.

in de pas te laten lopen met de Duitse wensen op economisch en cultureel gebied, en om het grondgebied te kunnen gebruiken voor offensieve en defensieve verrichtingen door de Wehrmacht. De Duitsers kwamen niet alleen met een bezettingsapparaat, ze vestigden ook instanties voor andere zaken zoals op het gebied van bouw en planning. In nazi-Duitsland was op vele terreinen geen duidelijke afbakening van bevoegdheden tussen ambtelijke en partijorganisaties, waardoor deze en hun politieke leiders in een welhaast constante strijd waren gewikkeld om zeggenschap en middelen. Deze strijd viel ook in Nederland te onderkennen.

De schade als gevolg van de krijgshandelingen tijdens de meidagen moest worden hersteld, niet alleen op defensiegebied maar vooral civiel. Rotterdam, maar ook het eveneens gebombardeerde Middelburg en het deels verwoeste Rhenen en Scherpenzeel en andere plaatsen moesten worden herbouwd. Daartoe werd de Nederlandse ambtenaar J.A. Ringers aangesteld als Regeringscommissaris voor de Wederopbouw, onder toezicht van de *Abteilung*

Bauwirtschaft.²⁵ Al snel zou een gebrek aan bouwmaterialen de civiele werkzaamheden beperken om later in de oorlog nagenoeg tot stilstand te komen. In Den Haag ontstond in 1941 nog een Duitse instantie die zich met woningbouw bezighield, de *Abteilung Siedlung und Bauten* die zich richtte op de bouwwerken van het *Reichskommissariat*: verbouwingen voor topambtenaren, Duitse scholen en andere opleidings- en opvoedingsinstellingen.²⁶

De meeste bouwactiviteiten waren echter niet op civiel gebied, dat van de wederopbouw, maar voor de Wehrmacht. In de eerste twee jaren van de bezetting vooral voor de Luftwaffe, in mindere mate voor het Duitse leger en de SS. In later jaren waren de meeste werkzaamheden voor de aanleg van de Atlantikwall. Luftwaffe, leger en SS hadden allen hun eigen bouworganisaties die onder gezag van de Wehrmacht vielen of onder het SS-Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt, en niet onder de *Abteilung Bau-*

²⁵ Bosma, K., Wagenaar, C., (red), *Een geruisloze doorbraak*, 91, 96

²⁶ idem, 51

wirtschaft of Abteilung Siedlung und Bauten. Zij concurreerden met civiele werkzaamheden om bouwmaterialen, mensen en materieel, en genoten in Nederland haast absolute voorrang.

Nog voor de capitulatie was getekend werd door *Bautruppen* van de Luftwaffe begonnen met herstel van de schade aan vliegveld Leeuwarden. Niet lang daarna werd begonnen met herstelwerkzaamheden op Schiphol en startten op de voornaamste Nederlandse vliegvelden ingrijpende structurele aanpassingen en uitbreidingen. Meerdere auteurs merken het in hun publicaties op: de plannen om de Nederlandse vliegvelden in te zetten door ze aan te passen aan de eisen van de Luftwaffe moesten al (ruim) voor de oorlog zijn opgesteld. In Duitsland was ten bate van bouwactiviteiten in eigen land de Luftwaffebauverwaltung opgericht. Deze bestond grotendeels uit burgers waaronder vele architecten.²⁷ Al snel sloegen zij hun vleugels uit in Nederland en andere bezette gebieden. De bouwwerkzaamheden en aansturing in Nederland werden gecoördineerd door het *Luftgaukommando Holland*, waarvan de *Abteilung Verwaltung III (BAU)* de bouwprogramma's opstelde en de opdrachten verstrekke. Voor uitvoering ervan werd voor ieder vliegveld een Bauleitung opgericht, die aangestuurd werd door aanvankelijk een van de drie Flughafenbereiche. Al snel werd dat aantal teruggebracht tot twee. Een voor Zuid-Nederland die was gevestigd in Gilze-Rijen, een tweede voor Noord-Nederland (grotweg boven de grote rivieren) in Amsterdam. De Bauleitungen werden deels ondersteund door eigen Bautruppen, maar ook door minstens drie eenheden van de *Reichsarbeitsdienst* (RAD), een nationaal-socialistische organisatie voor voornamelijk jongeren in een dienstplichtverband.²⁸ Ook de *Organisation Todt* (OT) was betrokken bij de bouw van de vliegvelden, daartoe was een afdeling ondergebracht bij het Luftgaukommando Holland. Op sommige vliegvelden werd door Duitse aannemers gewerkt, het merendeel

van het werk zou echter worden uitgevoerd door Nederlandse aannemers, zowel bouw- als wegenbouwbedrijven.

Was de bouw van vliegvelden met bijhorende kazernes voor de Luftwaffe een flinke opgave, voor kazernebouwactiviteiten voor het Duitse leger was die een stuk kleiner. Enkele nog niet helemaal afgebouwde kazernes uit het (Nederlandse) bouwprogramma van 1937 werden voltooid en slechts één kazerne geheel nieuw gebouwd: *Lager Wezep*, de latere Prinses Margrietkazerne. Het ontwerp en de bouw van het Lager vielen onder de *Wehrmachtbezirksverwaltung* in Amersfoort terwijl het toezicht op de bouw werd uitgeoefend door de Bauleitung Oldebroek.²⁹

De SS had zoals we eerder zagen een in Den Haag gevestigde Zentralbauleitung der Waffen SS und Polizei. De gang van zaken ten aanzien van ontwerpen bij deze instantie is in het vorige hoofdstuk uit de doeken gedaan. Wat de uitvoering van het werk betreft week de SS niet af van de gang van zaken bij de Wehrmacht, voor ieder project werd ter plaatse een Bauleitung gevestigd.

Niet alleen de Duitsers waren ingenomen met het aan de kant schuiven van generaal Winkelman, het viel ook goed bij een deel van de secretarissen-generaal die de ministeries bestierden.³⁰ Een deel van het bedrijfsleven dat graag geld wilde verdienen aan de bezetter was ook niet rouwig over het verdwijnen van Winkelman. Er was echter een ding dat economische collaboratie in de weg stond: het Landoorlogreglement uit 1907. Al snel na de nederlaag werden aannemers door de Duitsers benaderd voor werk aan de vliegvelden, het was echter de vraag of deze vorm van hulp aan de vijand was toegestaan. In het Landoorlogreglement werden vliegvelden niet genoemd. De Federatie Werkgevers Bouwbedrijf nam contact op met H.M. Hirschfeld, secretaris-generaal van het Ministerie van Handel, Nijverheid en Scheepvaart

27 Grimm, P., van Loo, E., de Winter, R., (red), *Vliegvelden in oorlogstijd*, 53

28 idem, 55

29 Oosterboer, F., Breedijk, D., *van Lager Wezep naar Prinses Margrietkazerne*, 13

30 Mellink, G-J., *Bouwen zonder scrupules*, 64

(tegenwoordig het Ministerie van Economische zaken). Hirschfeld gaf hen een advies dat was opgesteld op basis van een vergadering van het College van Secretarissen-Generaal. Als de bezetter een *Befehl* of *Vorschrift* zou verstrekken voor werk aan vliegvelden, dan: ‘geef ik U in overweging daaraan gevolg te geven. Als men Nederlanders wil laten werken aan loopgraven, forten of kazematten dan mag daaraan geen gevolg worden gegeven. Schuilplaatsen mag wel’.³¹ De inhoud van het advies van Hirschfeld vond geen wijde verspreiding, het werd alleen voorgelezen in een vergadering van de Federatie maar niet bekendgemaakt aan de leden van de aangesloten bonden. G.J. Mellink, de auteur van *Bouwen zonder scrupules* beoordeelde deze gang zaken als: ‘Voor de bouwwereld vormde het advies een onweersproken vrijbrief om werkzaamheden voor de bezetter te verrichten.’ Niet veel later werden op grote schaal militaire bouwopdrachten aangenomen. In augustus dat jaar werkten er naar schatting 3000 man aan vliegveld Leeuwarden.³² Honderden aannemersbedrijven en tienduizenden werknemers zouden tijdens de oorlog goed verdienen aan werk voor de bezetter.

Behalve aannemers waren ook overheidsinstanties zoals gemeenten, Rijksgebouwendienst en de genie betrokken bij de aanleg en het onderhoud van vliegvelden en kazernes. Die laatste voor een beperkte periode, per 1 juli 1941 werd de Nederlandse genie opgeheven na de afwikkeling van de meeste vooroorlogse zaken. Al hun burgerambtenaren kregen de kans om over te stappen naar de Wehrmachtsbezirksverwaltungen die het onderhoud van de gebouwen regelden.³³ Dit werd niet gezien als hulp aan de vijand. Het was in het belang van Nederland om het eigen vastgoed te onderhouden, eens zouden de Duitsers weer verdwijnen.

Kazernes voor de Luftwaffe

Deze publicatie gaat over kazernes, dat maakt het voor de kazernes bij vliegvelden noodzakelijk om een afgrenzing te maken. De definitie van een militaire kazerne is: een gebouw of complex voor militairen en hun uitrusting. Daarbij kan de kanttekening worden gemaakt dat voor het leger kazernes vooral verblijfsplaatsen zijn in vreedetijd. In oorlogstijd worden kazernes (meestal) verlaten. Voor luchtmachten ligt dit anders, vanaf een luchtmachtbasis worden operaties uitgevoerd. Daarvoor is er infrastructuur nodig zoals landingsbanen, vluchtleiding, werkplaatsen, hangars, opslag van munitie en bommen, etc. Daarnaast is er een kazernedeel voor verblijf en recreatie dat in principe niet anders is dan bij legerkazernes. Voor het verhaal van de Luftwaffekazernes in Nederland is het echter wel noodzakelijk om, al is het summier, een beschrijving te geven van Duitse vliegvelden in hun geheel.

Voor operaties vanaf Nederlandse bodem zou de Luftwaffe zoveel als mogelijk gebruik maken van de bestaande vliegvelden. De meesten ervan zouden ingrijpend worden aangepast. In 1940 had alleen Schiphol verharde start- en landingsbanen. De aanvullende infrastructuur en kazernes van alle Nederlandse vliegvelden waren voor Duitse doeleinden ondermaats. De Luftwaffe kende diverse categorieën vliegvelden. De grootste en best geoutilleerde met verharde start- en landingsbanen waren de Fliegerhorste, daarvan zouden er in Nederland negen ontstaan (Deelen, Eindhoven, Gilze-Rijen, Leeuwarden, Schiphol, Soesterberg, Twente, Venlo en Volkel). Het grootste deel van de vliegbases was geclassificeerd als Einsatzhafen met in opzet minstens één verharde baan, wat echter niet altijd het geval was. Anders geclassificeerde vliegvelden (*Feldflugplätze*, *Gefechtslandeplätze* e.d.) waren alleen geschikt voor kleinere eenheden die hun eigen gronduitrusting meebrachten.³⁴

De nieuwbouw op de diverse vliegvelden in

31 Mellink, G.-J., *Bouwen zonder scrupules*, 61

32 Grimm, P., van Loo, E., de Winter, R., (red), *Vliegvelden in oorlogstijd*, 125

33 idem, 125

34 Grimm, P., van Loo, E., de Winter, R., (red), *Vliegvelden in oorlogstijd*, 58

Een tevreden ogende General der Flieger Christiansen op vliegbasis Leeuwarden, dat binnen korte tijd werd omgebouwd van een eenvoudige grasbaan naar een volwaardig Fliegerhorst.

Nederland zou onderling in opzet niet veel afwijken. Hangars, kazernes en bunkers werden gebouwd aan de hand van standaardtekeningen en worden in diverse Nederlandse publicaties getypeerd als Regelbau, unieke ontwerpen als Sonderbau.³⁵ Het begrip Regelbau stamt uit de bunkerbouw voor zowel de vooroorlogse *West-wall* als de Atlantikwall. Het is onduidelijk of ook de Luftwaffe deze terminologie heeft gehanteerd.

De vliegvelden werden zo goed als kon gecamoufleerd. Start- en landingsbanen waren moeilijk te verbergen, wel konden de banen worden geschilderd in kleuren van het omliggende landschap. Utilitaire gebouwen en kazernes vielen deels makkelijker te verstoppen. In Duitsland werden bij Fliegerhorste ook grotere legeringsgebouwen opgetrokken in clusters op of nabij de vliegvelden, zoals eerder

beschreven. De plattegronden hiervan waren overwegend in een vierkant raster zoals bij legerkazernes. In Nederland zou de Luftwaffe deze vorm van kazernerij bij vliegbases op één uitzondering na niet toepassen, hier was camouflage leidend voor de vormgeving van gebouwen en inpassing in het landschap. Dit betekende kleinere gebouwen, meestal eenlaags met kap, soms sterk lijkend op boerderijen en gelegen in clusters met een ogenschijnlijk losse samenhang. Pas van dichtbij vallen de afwijkingen in vergelijking met civiele bouw op. Muren van 55 centimeter dik en zoldervloeren van beton in plaats van balklagen met planken. Geheel bomvrij was dit niet, het bood wel een zekere mate van bescherming. Ramen met roedeverdeling met aan de buitenzijde tot halve raamhoogte plaatstalen luiken van 2 centimeter dik tegen bomscherven. Deze wijze van bescherming stond bekend als *splittersicher*. Ze werd niet alleen voor utilitaire gebouwen toegepast

³⁵ Grimm, P., van Loo, E., de Winter, R., (red), *Vliegvelden in oorlogstijd*, 59

maar ook bij kazernegebouwen en de complexen op enige afstand van de vliegvelden die speciaal voor officieren waren bedoeld, zoals bij Eindhoven en Hilversum. Hier ontstonden Siedlungen, kleine wijkjes, die qua opzet overeenkomsten vertoonden met soortgelijke wijken bij vliegvelden in Duitsland. Onbekend is of de wanddikte van de woningen in Duitsland gelijk was aan die van hun Nederlandse equivalenten.

Van alle in Nederland uitgebreide en nieuw aangelegde vliegvelden is Fliegerhorst Deelen het best beschreven. Het was al snel een spil in de *Nachtjagd*, de verdediging tegen de nachtelijke luchtaanvallen door de Britten op Duitsland. Aan de hand van de beschrijving van Deelen zal het voorgaande nader worden uitgewerkt.

Fliegerhorst Deelen

De oorsprong van vliegveld Deelen gaat terug naar 1914 toen een terrein ten noorden van Vrijland als hulpvliegveld in gebruik werd genomen. Deze status ontstond na de Eerste Wereldoorlog niet en het onverharde vliegveld bleef onbeduidend, tot en met de inval van de Duitsers op 10 mei 1940. Diezelfde dag nog werd het vliegveld omgeploegd om het onbruikbaar te maken.³⁶ Dat weerhield de Duitsers niet om in dezelfde maand nog te beginnen aan wat uiteindelijk zou uitgroeien tot hun grootste vliegbasis in Nederland. Allereerst werd een provisorische vliegstrip aangelegd, kort erna startte de bouw van het definitieve vliegveld. Dit zou uitgroeien tot een oppervlakte van ± 3.600 hectare waarvan 2.000 hectare was gevorderd van park De Hoge Veluwe. Het vliegveld kreeg drie startbanen in de vorm van een A, wat karakteristiek was voor veel Duitse vliegbases. Fliegerhorst Deelen zou niet alleen worden gebruikt door nachtjagers, maar op zijn tijd ook door jacht- en bommenwerpereskadrons.³⁷

Rondom de basis werden de faciliteiten zo goed mogelijk ingepast in het landschap. Er verscheen een cluster opstallen voor onder-

houd, door de Duitsers aangeduid als *Werft*, het tegenwoordige Vrijland-Noord. Hier was geen legeringsaccommodatie, die werd gerealiseerd in meerdere kazernes op enige afstand van het vliegbedrijf. De Nederlandse aannemerscombinatie C.O.N.B.A. (Consortium Barakkenbouw Arnhem) bouwde deze kampen voor huisvesting van militairen en *Luftnachrichtenhelferinnen*, plus accommodatie voor arbeiders en bezoekers. Dit waren Groot- en Klein Heidekamp (Großes Heidelager, Kleines Heidelager), Kop van Deelen, Kamp Koningsweg-Noord, Zeven Provinciën en het Divisionsdorf. De C.O.N.B.A. had gedurende twee jaar 1.500 man aan het werk. Het totaal aantal Nederlandse arbeiders wordt geschat op 3.000.³⁸

Er was een Bauleitung voor toezicht en het vaststellen van de bouwlocaties. Wie de basisontwerpen voor de gebouwen heeft gemaakt is niet met zekerheid te zeggen, wel dat ze werden uitgewerkt door de tekenkamer van de C.O.N.B.A.³⁹ Voor legering van officieren en manschappen en de ziekenaccommodatie waren er een achttal standaardontwerpen, zeven ervan werden aangeduid als type A tot en met G.⁴⁰ Ieder type kon worden gevarieerd door de kapvorm: zadeldak al dan niet met wolfseinden of als eventueel geknikt schilddak. Uit camouflageoverwegingen werden de dakvlakken niet gedekt met dezelfde kleur pannen; zwarte dakpannen werden afgewisseld met rode. Al deze camouflagemaatregelen en de verspreide ligging van de gebouwen waren, zoals eerder opgemerkt, effectief. Alle rondom Fliegerhorst Deelen gelegen kazernes overleefden nagenoeg ongeschonden de Tweede Wereldoorlog.

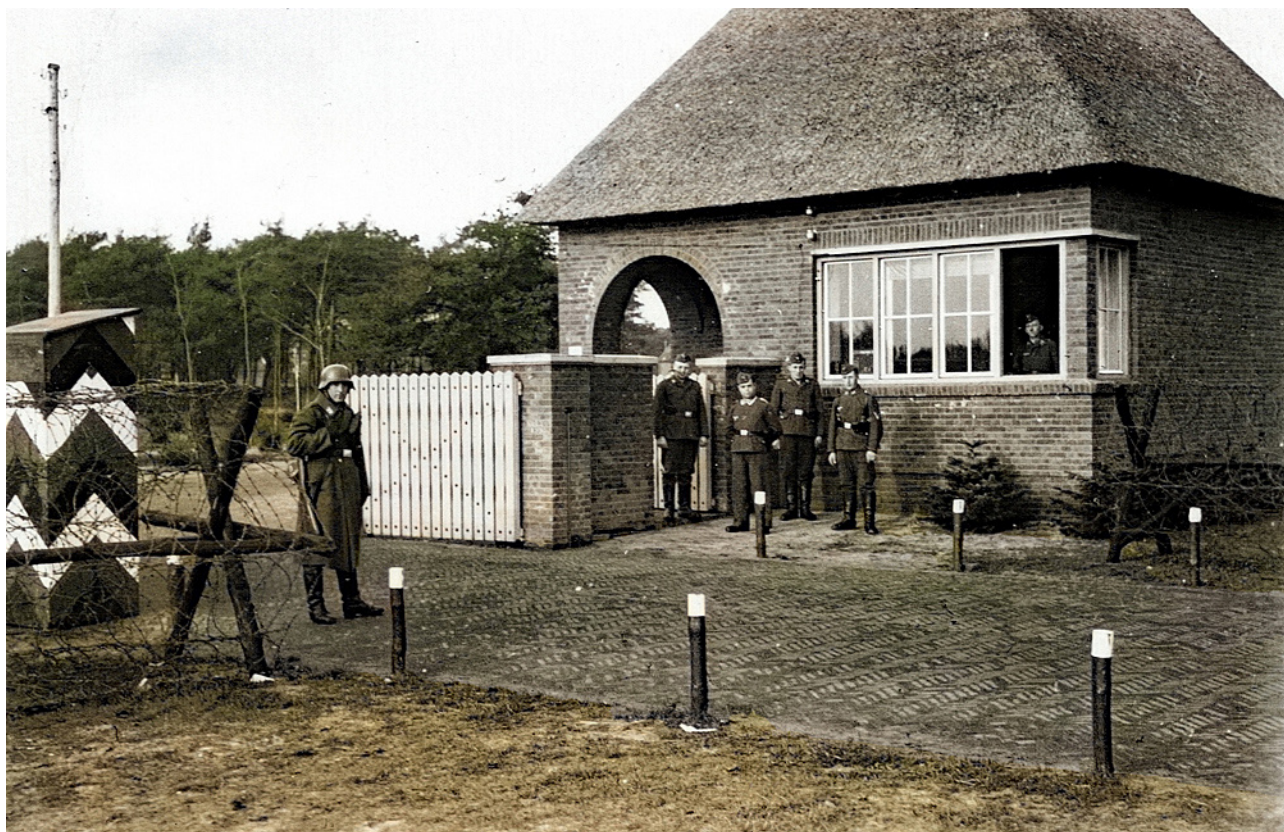
38 Het aantal werknemers van de C.O.N.B.A. is volgens eigen opgave in het tijdens de oorlog gemaakte fotoalbum over hun werk voor de Duitsers op Deelen. Het totaal aantal volgens Grimm, P., van Loo, E., de Winter, R., (red), *Vliegvelden in oorlogstijd*, 162

39 *CONBA-boek*. De C.O.N.B.A. zou haar collaboratie triomfantelijk documenteren met een fotoalbum dat bekend staat als het CONBA-boek. Hierin staan voor de tekenkamer vermeld: J. Langelaar (architect en chef-tekenkamer) en twee met naam genoemde tekenaars.

40 Bureau voor Bouwhistorie en Architectuurgeschiedenis v.o.f., *Groot en Klein Heidekamp*, 58

36 Bureau voor Bouwhistorie en Architectuurgeschiedenis v.o.f., *MLT Deelen en Vrijland Noord*, 12

37 idem, 13

Het wachtgebouw van Klein Heidekamp met een opmerkelijk detail in een omgeving die met brandgevaar rekening moet houden: een rietgedekte kap. (foto ingekleurd)

Groot en Klein Heidekamp maken tegenwoordig deel uit van het terrein van de uit 1954 daterende Oranjekazerne. Betreding van beide terreinen geschiedt nu via de hoofdingang van deze kazerne. De Heidekampen waren in de Duitse tijd opzichzelfstaand met een eigen ingang en wacht. Groot Heidekamp telde 83 grotere en kleinere utilitaire gebouwen.⁴¹ Dit kamp was bedoeld voor de huisvesting van de Luftwaffenachrichttenkompanie en verkeersdienst.⁴² Naast verblijfsaccommodatie waren er garages, twee badhuizen, een zwembad, kantoren en een hospitaal. Vanuit de lucht zag het eruit als een esdorp. Dat gold ook voor Klein Heidekamp dat oorspronkelijk 36 grotere en kleinere gebouwen telde (29 genummerd op naoorlogse kaart, 7 ongenummerd). Dit kamp huisvestte de gevechtsleiding van Nachtjagdgeschwader 1.

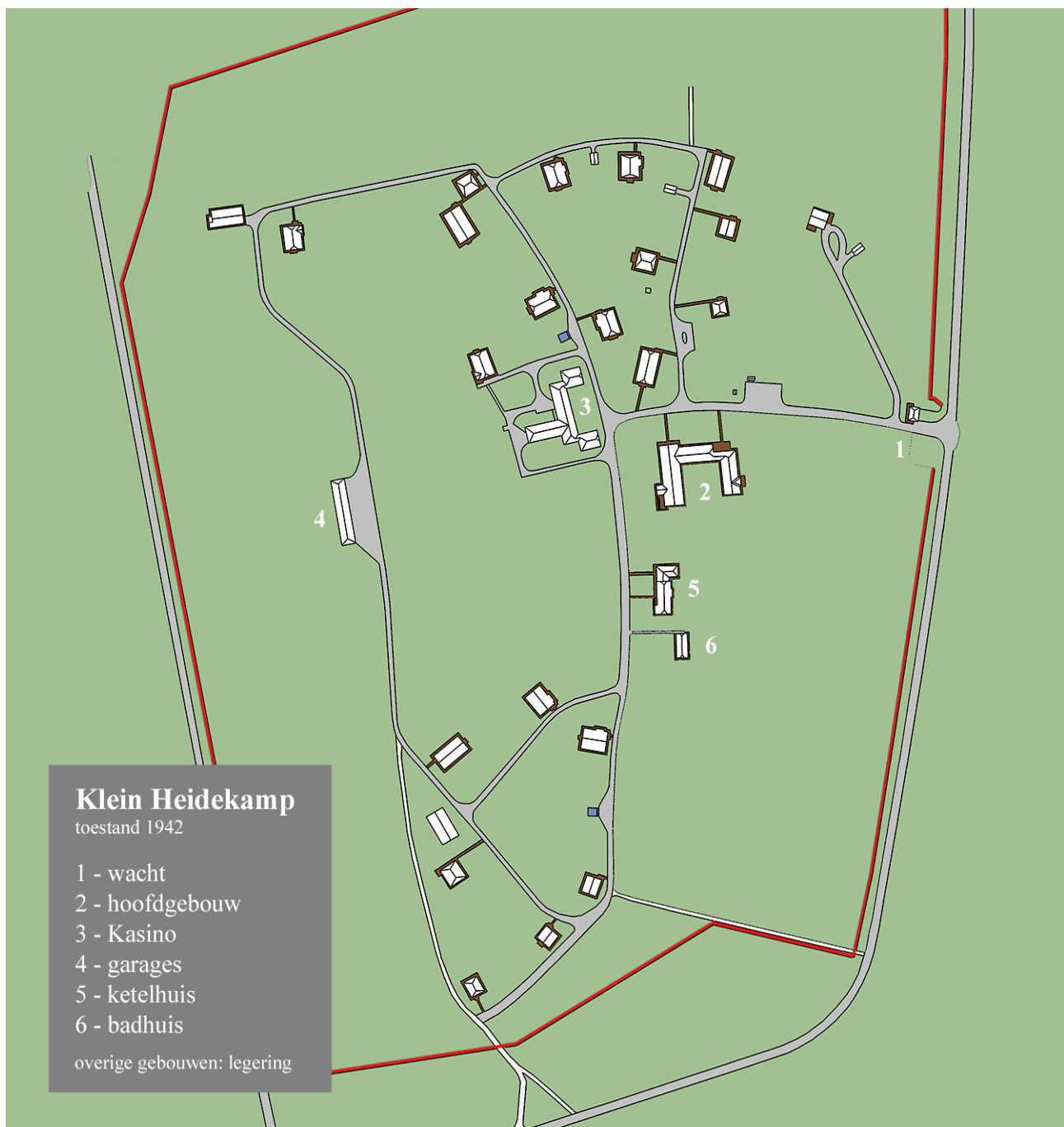
41 Geteld vanaf naoorlogse kaart met daarop gebouwen genummerd 1 tot en met 77 plus 6 ongenummerde gebouwen waaronder het ziekenverblijf. Kaart in Bureau voor Bouwhistorie en Architectuurgeschiedenis v.o.f., *Groot en Klein Heidekamp*, 44

42 Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE), complexnr. 529576, pdf, 5

Verder bezat het officierswoningen en manschappengebouwen, een Kasino, een badhuis, een centraal ketelhuis en sportfaciliteiten (tennisbaan en paardenstal).⁴³ Er heerste een zekere mate van luxe. Zo kenden de officiersverblijven open haarden en lagen er in alle logiesgebouwen parketvloeren. Hout gedekte vloeren waren niet exclusief voor officieren en Deelen, maar standaard Wehrmacht. Ook *Lager Wezep* dat voor de *Panzertruppen* zou worden gebouwd kende parketvloeren.

Eind 1943 werd met de aanleg van kamp Koningsweg-Noord gebroken met de praktijk van kleinere gebouwen en de zorgvuldige inpassing in het landschap. Voor de Luftnachrichtenhelferinnen werd een kazerne opgetrokken op korte afstand van hun werkplek: de luchtleidingsbunker Diogenes. Op de zuidwesthoek van een akker werd op eenvoudige wijze aangesloten bij de reeds aanwezige infrastructuur. Er verzezen zes tweelaags legeringsgebouwen met een lengte van ± 40 meter en een kantine. De

43 RCE, complexnr. 529661, pdf, 3

De plattegrond van Klein Heidekamp met de gelijkenis van een es- of brinkdorp. Op deze tekening (op basis van een naoorlogse tekening) zijn niet alle secundaire wegen en paden aangegeven.

legeringsgebouwen werden per drie in elkaars verlengde gebouwd; één groep parallel met de Koningsweg, de andere haaks erop zodat er een L ontstond met in de hoek de kantine, een eenlaags gebouw met vier vleugels. Het complex met een kazerneachtige structuur viel uit de lucht makkelijk te herkennen.⁴⁴ Het vormt een anomalie met de overige bebouwing van Fliegerhorst Deelen. Het is de enige Luftwaffeka-

zerne bij een vliegbasis in Nederland die als tweelaags werd uitgevoerd. De enige vorm van camouflage bestond uit de opstelling van de gebouwen voor de bosranden. Niet gebroken werd met de uitvoering als splittersicher. De wanden waren als elders 55 centimeter dik en de ramen konden met stalen luiken worden afgesloten. Er was nog een afwijking: de toegepaste bouwstijl was niet langer Heimatschutzstil of Stuttgarter Schule. Wel was de vormgeving

⁴⁴ RCE, complexnr. 529804, pdf, 2

Officierswoning op Klein Heidekamp.

Interieur van een officierswoning op Klein Heidekamp met open haarden en parketvloer.

Legeringsgebouw voor manschappen op Groot Heidekamp. Dit gebouw heeft een middengang maar de ingang is meer op de hoek en komt uit in een halletje, een extra veiligheidsmaatregel die veel gebouwen op Deelen kennen.

Het Kasino op Groot Heidekamp.

Gebouw met ziekenhuisfunctie op Groot Heidekamp. Ook hier de entree uit het midden van de kopgevel.

Een van de drie voormalige kazernegebouwen op kamp Koningsweg-Noord, aangepast aan de moderne tijd.

traditionalistisch. De legeringsgebouwen waren opgetrokken uit roodbruine baksteen en bezaten zadeldaken met overstek op klossen gedekt met grauwe gegolfde pannen. Een vijftal kleine dakkapellen zorgden voor licht op zolder.⁴⁵

Fliegerhorst Deelen was uniek vanwege zijn oppervlakte en de hoeveelheid bebouwing die wordt geschat op 700 à 800 objecten. Deelen was echter niet uniek ten aanzien van de bebouwing op andere Luftwaffekazernes hier te lande. Ook bij de Fliegerhorsten Gilze-Rijen, Twente en Soesterberg werden kazernecomplexen op enige afstand van de vliegbases aangelegd, met nagenoeg dezelfde typen gebouwen die zoveel als mogelijk opgingen in het landschap. Deze stedenbouwkundige opzet was wel weer uniek ten opzichte van de kazernes op de vliegbases in Duitsland. Op geen enkele van de 248 plattegronden van vliegvelden in Duitsland (in de periode 1935-1945) die staan vermeld in het boek *Fliegerhorste und Einsatzhäfen der Luftwaffe* komt een dergelijke opzet voor.⁴⁶ Wat wel aansluit bij de praktijk in Duitsland is de spreiding van legeringsaccommodatie in meerdere clusters, en een onderverdeling in legering voor officieren en voor het overig personeel. Een ligging op ruime afstand van de vliegvelden in meerdere kazernecomplexen kwam echter niet voor in Duitsland, wat eveneens geldt voor het vooroorlogse Nederland.

In de jaren voor de Tweede Wereldoorlog werd geen enkel kazernecomplex voor de Nederlandse luchtmacht gebouwd met legeringsaccommodatie van enige betekenis, op een stenen tweelaags logiesgebouw op vliegbasis Soesterberg na, vergelijken hiermee kan dus niet. De vergelijking kan wel worden gemaakt met de kazernes voor het Nederlandse leger. De modernste kazernes kenden een keurige vierkante opstelling van de gebouwen in omgevingen zoals veenweidegebieden waar soms nauwelijks een boom te vinden was (Wezep, Zuidlaren), van enige camouflage om luchtaanvallen te bemoeilijken was geen sprake.

⁴⁵ RCE, complexnr. 529804, pdf, 8

⁴⁶ Ries, K., Dierich, W., *Fliegerhorste und Einsatzhäfen der Luftwaffe, Planskizzen 1935-1945*

Op gebouwniveau waren de Duitse ontwerpen eveneens uniek. Geen grote tweelaags gebouwen maar kleine eenlaags die een landelijke uitstraling bezaten. Geheel anders dan Nederlandse ontwerpen boden deze gebouwen door hun dikke muren en stalen luiken bescherming tegen luchtaanvallen; waarbij teruggewezen moet worden naar het begin van dit hoofdstuk. De Luftwaffekazernes in Nederland vormden de huisvesting van operationele eenheden, terwijl kazernes voor het leger tijdens oorlog en de aanloop er naartoe grotendeels worden verlaten. In dat laatste geval is bescherming tegen luchtaanvallen een (te) kostbare zaak.

Verrezen dergelijke in steen gebouwde eenlaagsgebouwen ook in Duitsland? Dat is een vraag die niet beantwoord kan worden met de voorhanden informatie. Op hedendaagse luchtfoto's van Luftwaffekazernes die de oorlog en de naoorlogse periode hebben overleefd, viel geen enkel bouwtype te ontdekken zoals die in Deelen, Gilze-Rijen, Twente en Soesterberg waren gebouwd.

Overige vliegvelden

Niet op alle Fliegerhorste en Einsatzhäfen werd verblijfsaccommodatie gebouwd zoals hiervoor beschreven. Schiphol kende dit type bebouwing niet. Bij Eindhoven ontstond wel een dergelijk kamp. De Luftwaffe gebruikte in Eindhoven tevens de net voltooide (Nederlandse) De Constant Rebecquekazerne en breidde deze uit met vier officierswoningen en een Kasino.⁴⁷

In Leeuwarden verrees ten oosten van het vliegveld langs de provinciale weg het Burmaniakamp. Dit kamp kent twee poortgebouwen en vijf legeringsgebouwen die anders dan bij Deelen op een vrij klein rechthoekig grondstuk staan in haakse opstellingen of in elkaars verlengde. Alle gebouwen eenlaags met zadelformig of geknikt schilddak met overstekken. Pannendaken met zwarte en rode dakpannen. De legeringsgebouwen bezitten voor Duitse gebouwen ongebruikelijk kleine dakhellingen. Gebouwd in rode baksteen met decoratief vakwerkmotief

⁴⁷ Crimson, *De Constant Rebecquekazerne*, 69

Legeringsgebouw op het Burmaniakamp dat tegenwoordig wordt gebruikt als asielzoekerscentrum.

sluiten ze aan bij het beeld van burgerbebouwing in Noord-Nederland. De vormgeving is traditionalistisch. Ook hier zien we camouflage door deels aan te sluiten bij plaatselijke architectuur, hoewel er ook verschillen met de plaatselijke bouwtraditie zijn aan te wijzen.⁴⁸ Het was effectief. De vliegbasis werd veelvuldig aangevallen, het Burmaniakamp doorstond het ongeschonden voor zover bekend.

Van de (kleinere) vliegvelden is dat van Hilversum degene die qua opzet waarschijnlijk het dichtst in de buurt komt van een vooroorlogse vliegbasis in Duitsland. Het burgervliegveld Hilversum werd direct na de bezetting overgenomen en ingericht naar Duitse wensen. In het bos ten noordoosten van het vliegveld werden munitiekuilen aangelegd en direct ten oosten van het vliegveld werd een kazerne gebouwd ten bate van het Luftwaffepersoneel.⁴⁹ Ook hier werd inpassing in het landschap gebruikt ter camouflage. Deze kazerne werd

na de oorlog in gebruik genomen als Marine Opleidingskamp (MOK), om in 1979 over te gaan naar de landmacht als Korporaal van Oudheusdenkazerne. Er resteert heden nog enige oorspronkelijke bebouwing zoals laagbouw met kap, en een grote bakstenen loods met schuine kap die volgens sommigen enigszins aan een kerk doet denken.⁵⁰ Vanuit de lucht lijkt het meer op een grote landbouwschuur. Hoe deze kazerne er in de oorlogsjaren heeft uitgezien en uit hoeveel gebouwen hij bestond is onbekend. Meer weten we over een kazernecluster voor officieren, destijds aangeduid als *Hermann Göringlager*. Gelegen ten noorden van het vliegveld op ruim een kilometer afstand werden hier elf woningen en een Kasino gebouwd. Gebouwen met de gebruikelijke dikke muren, opgesteld in de vorm van een woonwijkje zoals een Siedlung in Duitsland.⁵¹

⁵⁰ Universiteit van Utrecht (studentenproject), *Herontwikkelingsplan Korporaal van Oudheusdenkazerne*, 20

⁵¹ De elf woningen hebben ook tegenwoordig een woonfunctie, wat eveneens geldt voor het voormalige Kasino. Allen hebben de status van gemeentelijk monument.

⁴⁸ RCE, complexnr. 523359, pdf, 2

⁴⁹ van Aggelen, K., 'Vliegveld Hilversum 50 jaar', in *Eigen Perk* 2006/4, 173

Overige Luftwaffecomplexen

De uitbreiding op de Constant Rebecquekazerne werd hiervoor besproken. In Harderwijk kreeg een eveneens recent gebouwde kazerne uitbreiding. Harderwijk was belangrijk voor de Luftwaffe, iets ten noorden waar de Hierdense beek uitmondt in het IJsselmeer werd een schietterrein voor luchtdoelartillerie aangelegd. Geschoten werd in de richting van de voormalige Zuiderzee waar, als het goed was, geen slachtoffers te betreuren zouden zijn. Elders rondom Harder-

Göring Divison (Luftwaffe).⁵² Voor de Duitsers was de beschikbare accommodatie in en rond Harderwijk blijkbaar onvoldoende en de WGF kreeg uitbreiding met een viertal gebouwen, een aantal dat waarschijnlijk hoger lag.⁵³ Gebouwd in de stijl van de Stuttgarter Schule verzeen er een wachtgebouw, een Kasino, een hoofdgebouw met fronton op de kopgevel, en een vierde gebouw dat waarschijnlijk bedoeld was voor logies. Opvallend is, vergeleken met de officierswoningen op de Constant Rebecquekazerne met hun 55 centimeter dikke

Duitse toevoegingen aan de WGF-kazerne in Harderwijk.

wijk waren permanente luchtdoelopstellingen omdat een Britse vliegroute naar Duitsland het luchtruim van dit gebied doorkruiste.

Het voormalige vissersplaatsje kende destijds drie kazernes, waaronder de net voltooide Willem Georg Frederikkazerne (WGF), en twee kampen. De gebruikersgeschiedenis van deze kazernes is grotendeels onbekend. Op de WGF was in juli 1940 een *SS Pionierbattalion* gelegerd, vanaf 1943 *II Ersatz und Ausbildungsbattalion Hermann Göring* dat opleidingen verzorgde voor infanteriesoldaten van de *Hermann*

muren en stalen luiken, dat in Harderwijk werd teruggegrepen op bouwtypen die op iedere willekeurige Wehrmachtkazerne in Duitsland gebouwd hadden kunnen worden.

⁵² Yska, P., 'De Flugmeldedienst in de gemeenten Harderwijk en Ermelo van 1940-1945 (4)', in *Van 't Erf van Ermel* 2004 nr. 9, 30

⁵³ Voormalig BLS lt-gen H.A. Couzy vertelde auteur dat hij een deel van zijn jeugd op deze kazerne had doorgebracht toen zijn vader cdt 4 Divisie was. Hij woonde in een voormalige dokterswoning die tijdens de Duitse tijd was gebouwd. Deze woning valt niet onder de vier vermelde gebouwen.

Het wachtgebouw van kamp Stroe op deze naoorlogse foto.

Bij Stroe werd tussen 1941 en 1943 een munitiedepot aangelegd. De aanvoer van vliegtuigbommen en munitie geschiedde per spoor via een aftakking van de lijn Amersfoort-Apeldoorn. Op het depot waren vier laad- en losperons ingericht. Voor opslag werden ongeveer 75 bunkers gebouwd.⁵⁴ Het kamp dat bij het depot verrees telde tien gebouwen van één laag met kap, waaronder een wachtgebouw. Over dit kamp is weinig bekend. De gebouwen die anno 2026 resteren lijken Regelbau zoals bij Deelen. De muurdiktes waren de gebruikelijke 55 centimeter, voor de ramen waren stalen luiken. Het poortgebouw was waarschijnlijk een uniek ontwerp. De gebouwen stonden opgesteld in een vierkant raster zoals te zien valt op luchtfoto's die tijdens de oorlog werden genomen. Het kamp inclusief opslag en de aftakking van het

spoor zijn hierop makkelijk te herkennen. Van opgaan in het landschap zoals de kazernes bij de vliegbases was geen sprake.

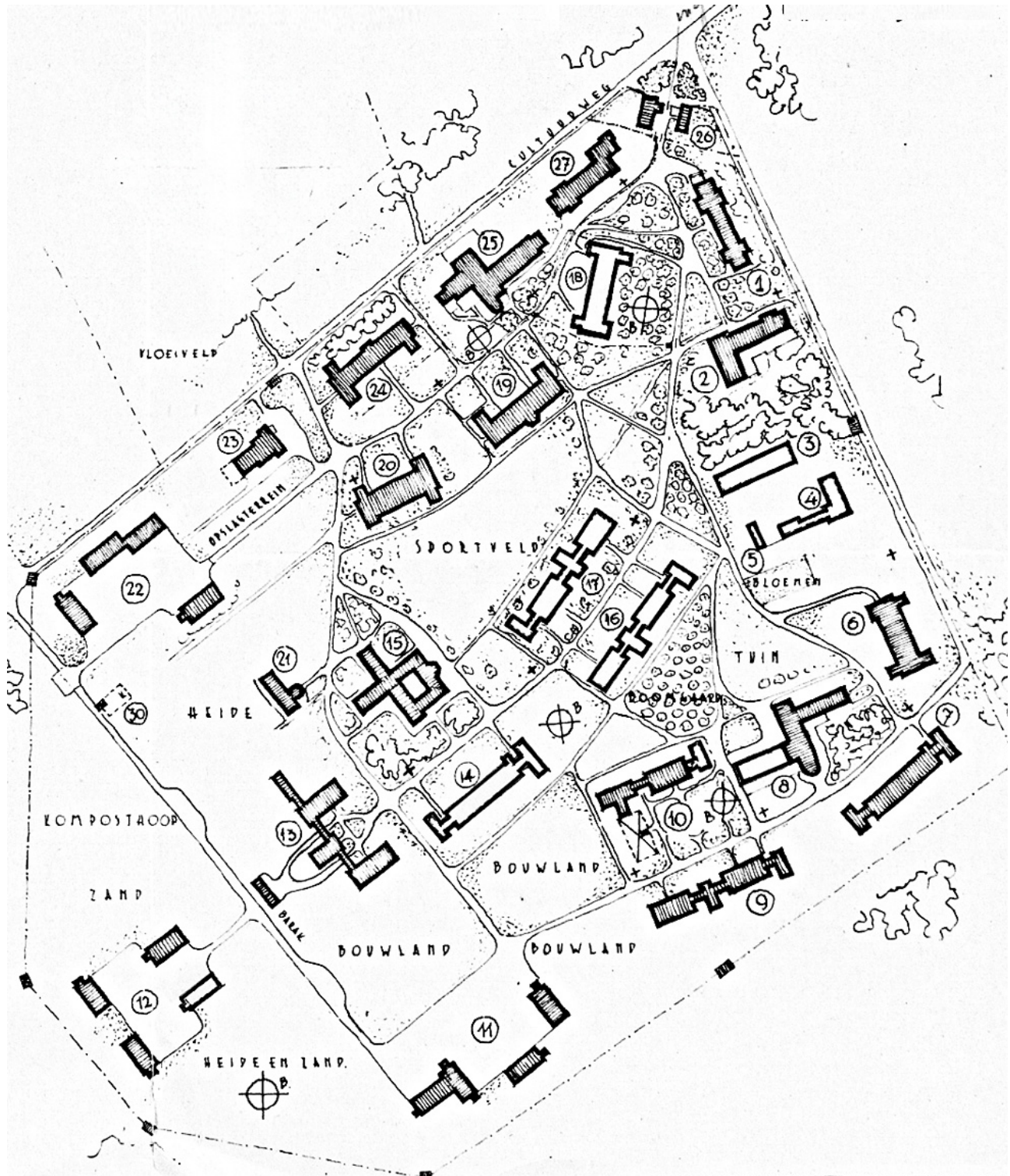
⁵⁴ <https://mijngelderland.nl/inhoud/canons/barneveld/twee-legerplaatsen-tussen-garderen-en-stroe#!#customCarouselDetail>, bezocht op 20 mei 2026

Lager Wezep

Bij Wezep, op korte afstand van de spoorlijn Amersfoort-Zwolle, werd in 1942 begonnen met de bouw van een kazerne, de huidige Prinses Margrietkazerne. Lange tijd was er weinig

over bekend, zelfs niet voor wie deze kazerne was bedoeld.

Begin 1942 konden Nederlandse aannemers inschrijven op de bouw van een 'Lager' nabij Wezep, aan de noordrand van het Artillerie Schietkamp (ASK). Ten oosten van de locatie

Ook Lager Wezep werd uitgevoerd als organisch gegroeide nederzetting; het kende tuinen, een boomgaard en een boerderij. Anders dan de kazernes bij de vliegvelden verrezen hier wel grote meerlaagsgebouwen.

voor het Lager was kort voor de oorlog een schietbaan aangelegd, waarschijnlijk ten bate van de net voltooide Willem de Zwijgerkazerne. Het werk voor het Lager werd aanbesteed door de Wehrmachtbezirksverwaltung in Amersfoort. De opdracht was opgebroken in vijf delen waarvoor evenzovele aannemers werden gezocht. Het werk werd gegund aan degenen die het laagst hadden ingeschreven. De procesbegeleiding ter plekke gebeurde door de Bauleitung Oldebroek te Wezep.

Het Lager onderscheidde zich van Nederlands kazernes omdat ook dit complex een organisch gegroeide plattegrond bezat, net als de Luftwaffekazernes bij Deelen, Twente en andere plaatsen. Maar in tegenstelling tot die laatsten werden er in Wezep wel grote meerlaagsgebouwen opgetrokken, met kelders die als schuilplaatsen konden dienen. De typisch Duitse architectuurstijlen werden er niet toegepast, wel het traditionalisme van de Delftse School. De verklaring hiervoor vormt de eerder genoemde Wehrmachtbezirksverwaltung. In Amersfoort gingen burgermedewerkers van het geniecommandement over in Duitse dienst, ook bouwkundig tekenaars. Na de oorlog verklaarde een van de vijf aannemers: 'De tekeningen van de kazerne te Wezep zijn gemaakt door ambtenaren van de voormalige Nederlandse Genie, ...' en noemde vijf namen. Volgens de aannemer hielden zij ook toezicht op het werk.⁵⁵ Daarmee ontstond een afwijkende kazerne, door zijn plattegrond ten opzichte van de gebruikelijke Nederlandse kazernes, maar ook ten opzichte van de Duitse. Duitse kazernes voor het leger, want dat was de voorbestemde gebruiker, waren tijdens de nazitijd standaardkazernes zoals we eerder zagen in het hoofdstuk 'Kazernebouw in Duitsland'. In Wezep was er weinig standaard, haast ieder gebouw was een uniek ontwerp.

Begin 1943 was het Lager gereed om de eerste militairen te huisvesten, een korte periode waren zij van de Kriegsmarine die er, net als op de dichtbij gelegen Willem de Zwijgerkazerne, *Marine-Schützen* opleidde. In augustus 1943 kwamen er de eerste Panzertruppen die

gebruik maakten van het aangrenzende ASK dat door de Duitsers *Truppenübungsplatz Oldebroek* werd genoemd. Ten bate van stalling van tanks en pantservoertuigen werden op de Wezepsche Heide eenvoudige houten loodsen gebouwd, met open voorkant waarin per stuk vier tanks geparkeerd konden worden. Het gebruik door de Panzertruppen duurde slechts korte tijd, de laatste afdeling vertrok in september 1944.

Op 21 maart 1945 werd de kazerne vanuit de lucht aangevallen door de RAF waarbij acht gebouwen werden verwoest. Na de oorlog zou een deel worden herbouwd, opnieuw in de stijl van de Delftse School maar vermoedelijk niet precies hetzelfde. Net als elders lieten de Duitsers hier geen documentatie en tekeningen achter bij hun vertrek.⁵⁶

De kazernes van KZ-Herzogenbusch

Bij Vught werd in 1942 begonnen met de bouw van een concentratiekamp dat pas in 1944 geheel voltooid zou zijn. De eerste gevangenen arriveerden in januari 1943. Het kamp, door de Duitsers aangeduid als *Konzentrationslager Herzogenbusch* (KZ-Herzogenbusch), toonde grote gelijkenissen met de Duitse concentratiekampen Dachau en Buchenwald. Het is het enige SS kamp buiten (geannexeerd) Duits Rijksgebied. Organisatorisch viel het onder het SS-Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt in Berlijn.⁵⁷

In Duitsland viel de bewaking van de concentratiekampen onder de SS-Totenkopfverbände. Eind 1939 kregen zij een gevechtstaak en werden als *3 SS Division 'Totenkopf'* opgenomen in de Waffen SS. De bewaking geschiedde vanaf toen hoofdzakelijk door leden van de Allgemeine SS die formeel de status van Waffen SS'ers kregen. Ook zij werden in Totenkopfbewakingseenheden georganiseerd.⁵⁸ In Vught werd de buitenbewaking van het kamp verzorgd door *SS-Wachbattalion Nordwest*, dat

56 De tekst van dit hoofdstuk is ontleend aan Kazernereeks nr. 5, *van Lager Wezep naar Prinses Margrietkazerne*

57 RCE, complexnr. 521303, pdf, 1

58 Stein, G.H., *Geschiedenis van de Waffen SS*, 24

55 Nationaal Archief, CABR (2.09.09), dossier J.A. Ruberg

RAF luchtfoto (ingekleurd) van KZ-Herzogenbusch met de beide SS-kazernes. Rechtsonder in de vorm van een Duits kruis de kazerne voor SS-Wachbatallion Northwest. Binnen de oranje markering de kazerne voor de kampleiding. Ook hier een gebouw in de vorm van een kruis: het Kasino. Bovenaan de toegang tot het concentratiekamp.

grotendeels was samengesteld uit Nederlanders. Nederlanders die er geen probleem mee hadden gevangenen te executeren voor een fles jenever en een slof sigaretten. ‘De Nederlandse vrijwilligers [...] vormden, daar waren ook de betrokken Duitsers het wel over eens, de slechtst denkbare elementen, van een in alle opzichten zeer laag niveau.’⁵⁹ Ook SS-Wachbatallion Northwest viel onder de Waffen SS, echter niet onder het SS-WVHA maar onder de *Höhere SS und Polizeiführer* (HSSPF) in Den Haag, de Oostenrijker H.A. Rauter.⁶⁰

⁵⁹ In ‘t Veld, N.K.C.A., *De SS en Nederland*, 373-374

⁶⁰ Bundesarchiv, dossier NS 19-381

Het concentratiekamp met negenenvijftig dicht op elkaar staande barakken lag op een rechthoekig grondstuk en was toegankelijk via een poortgebouw aan de zuidgrens. Dit kon worden bereikt via een korte toegangsweg die de scheiding vormde met het SS-kamp waar ondermeer de kampleiding was gevestigd. De functies van de overige gebouwen op dit terreindeel waren: Kasino, officierslegering met kantoren (twee gebouwen) en een woonhuis voor de kampcommandant, opgesteld rond een rechthoekig plein. De overige bebouwing van dit kamp bestond uit de Kommandatur, een keuken, bakkerij, garages en een pompstation.

Een van de vier hoekvormige gebouwen op de kazerne voor SS-Wachbatallion Nordwest, de huidige Lunettenkazerne.

Op korte afstand zuidoostelijk hiervan werd de kazerne voor het Wachbatallion gebouwd. Vier identieke hoekvormige gebouwen die samen een Duits kruis vormen. Opgetrokken uit baksteen, bestaande uit één bouwlaag met hoge schilddaken wijken deze vier gebouwen qua bouwstijl af van de bebouwing op het SS terrein waar de kampeiding verbleef. De bouwstijl: ‘... een Ambachtelijke vormtaal, met elementen van het Functionalisme en verwijzingen naar het vormenidoom van de Stuttgarter Schule.’⁶¹

Van elementen van het functionalisme is bij zowel het Kasino als de commandantenwoning geen sprake. Wel van ‘Ambachtelijke vormtaal met verwijzingen naar het vormenidoom van de Stuttgarter Schule’, aldus de beschrijving door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed uit 2002. Het Kasino met zijn kruisvormige plattegrond werd gebouwd van baksteen met houten vakwerk en afgedekt met zadeldaken van riet met nokvorsten. Dat laatste geldt

ook voor de woning voor de kampcommandant die een U-vormige plattegrond heeft met een veranda over de hele lengte van de noord-zuid vleugel. Zowel het Kasino als de woning bezit heden ten dage de status van rijksmonument; vanwege hun historisch belang maar ook vanwege functionele en typologische zeldzaamheid. Zij vormen de ‘meest voorname’ gebouwen van een complex dat uniek is in Nederland en dat een hoog gehalte aan ‘Duitse atmosfeer’ bezit.

Wat opvalt is niet de relatieve luxe van ambachtelijke vormgeving en detaillering op het terreindeel van het SS-kamp, maar de vier gebouwen voor het Wachbatallion. Het was een eenheid die laag stond aangeschreven en toch kregen zij een unieke ‘onder architectuur’ gebouwde kazerne. Geheel anders dan de concentratiekampbewakers in Duitsland die kazernes kregen die zich niet onderscheiden van die van de Wehrmacht. Speelde in Vught prestige een rol? Een vraag die ook bij de Polizeikazerne in Den Haag gesteld kan worden. Gebouwen

⁶¹ RCE, complexnr. 521303, pdf, 4

Het voormalige Kommandaturgebouw op de kazerne voor de SS-kampeiding in een bouwstijl die veel in Noord-Duitsland werd toegepast.

zijn als het goed is meer dan de omhulling van een proces. Ze zeggen meestal iets over de gebruiker en stralen dat ook uit. Dat dit vaak extra kosten met zich meebrengt vormde voor de bezetter geen beletsel. De Nederlandse schatkist leverde de bijdrage, niet de Duitse. Deze gebouwen in de opstelling van een Duits kruis zijn een vorm van arrogantie die het vaste vertrouwen uitstraalt dat de geallieerden het kamp en de omliggende bebouwing niet zouden bombarderen. Dat bleek goed ingeschat.

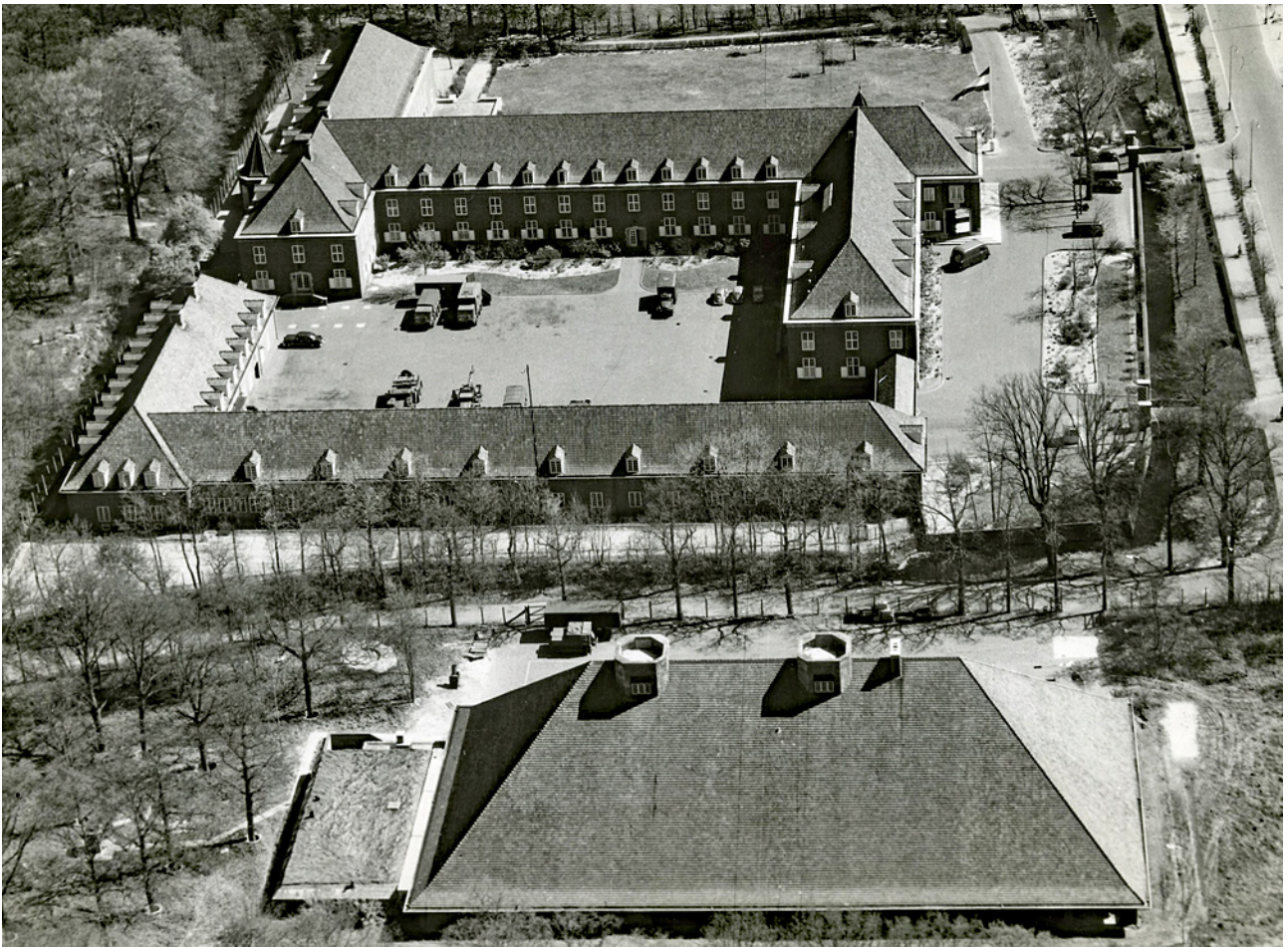
Een kazerne voor de Orpo

Vanaf dag één van de bezetting stond de Nederlandse politie onder Duits gezag. Het betekende een onontkoombaar afglijden naar ernstige vormen van collaboratie. De politie zou op uitgebreide schaal hand- en spandiensten verrichten met de arrestatie en het wegvoeren van joodse burgers en de strijd tegen het verzet. Een deel van het personeel werkte dit (heimelijk) tegen, met grote persoonlijke risico's. De politie werd

dan ook gewantrouwd door de Duitsers. In alle geledingen stond ze daarom onder toezicht van de Ordnungspolizei (Orpo), van het hoogste tot het laagste niveau met uitzondering van de recherche. Bij gezamenlijk optreden hielden Orpo-mannen de Nederlandse politieagenten in de gaten.⁶²

De Orpo was voortgekomen uit de geüniformeerde politie in de Duitse deelstaten. Na de machtsovername door de nazi's werden deze regionale politiediensten ondergebracht bij het *Reichsministerium des Innern*. De taken van de Orpo waren net als die van gewone politie elders het verzekeren van orde en veiligheid. In de steden gebeurde dit onder de vlag van de *Schutzpolizei*, op het platteland door de *Gendarmerie*. Ook het bestrijden en oplossen van kleine criminaliteit zoals diefstal en overtredingen behoorde tot het takenpakket. Zware criminaliteit was het terrein van de *Geheime Staatspolizei* (Gestapo) en *Sicherheitsdienst*

⁶² In 't Veld, N.K.C.A., *De SS en Nederland*, 126

Luchtfoto van de kazerne met op de voorgrond de 'bunker van Seyss-Inquart', die op het nabijgelegen landgoed Clingendael woonde.

(SD).⁶³ De Orpo kreeg er met het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog een taak bij in de door de Duitsers veroverde gebieden. Tussen 1939 en 1945 was de Orpo buiten de eigen landsgrenzen georganiseerd in aparte militaire formaties, met als grootste eenheid het bataljon. Deze politiebataljons werden onder het bevel geplaatst van de lokale SS- en politieleiders.⁶⁴ De Orpo was in de bezette gebieden, naast toezicht, bedoeld voor collectieve fysieke onderdrukking, neerslaan van onlusten, het breken van stakingen en demonstraties, bewaking en transport van grote aantallen gevangenen (joden en dwangarbeiders) en het organiseren van drijfjachten.⁶⁵

Den Haag was een van de drie Nederlandse steden waar een Orpo-bataljon was gevestigd.

⁶³ de.wikipedia.org/wiki/Ordnungspolizei, bezocht op 09 juni 2026

⁶⁴ idem

⁶⁵ In 't Veld, N.K.C.A., *De SS en Nederland*, 121

De bestaande kazernering was blijkbaar ontoereikend of er was behoefte ontstaan aan een eigen kazerne. In 1942 werd daarom het werk aanbesteed voor een kazerne die werd aangeduid als Polizeikaserne WW Den Haag, WW stond voor de nabijgelegen Wassenaarseweg. Mogelijk was de kazerne bedoeld voor 3 *Kompanie Polizeibatallion 68*, het is echter onbewezen dat deze er ooit was gelegerd. De legering van *Polizei Lehr-Batallion III* lijkt waarschijnlijker, maar ook hier ontbreekt zekerheid.⁶⁶

Minder onduidelijk is de bouwgeschiedenis. Op een steenworp afstand van landgoed Clingendael waar Reichskommissar Seyss-Inquart resideerde, lag de voormalige boerderij 'het Uilennest' die door de landmacht gebruikt was als herstellingsoord voor paarden. Na de inval gebruikten ook de Duitsers het Uilennest

⁶⁶ van Hoof, J., van der Zee, M., *De Prinses Julianakazerne*, 19

Monumentale ingang van het hoofdgebouw met in het torentje een trappenhuis.

in deze zin; de locatie bleek echter een ideale plek voor een kazerne. De Abteilung Siedlung und Bauten onder leiding van Walther Münster, een zwager van Seyss-Inquart, werd verantwoordelijk voor de bouw van een Polizeikaserne waarin ook de Nederlandse Rijksgebouwendienst een rol zou spelen. Het ontwerp voor de kazerne kwam van de Duitser Karl Gonser die was opgeleid aan de Technische Hochschule in Stuttgart. Gonser trad op 16 mei 1941 aan als *Regierungsbaumeister* bij Siedlung und Bauten, om direct aan de slag te gaan met het ontwerp voor de kazerne. Hij kreeg hierbij hulp van zijn echtgenote die aan dezelfde hogeschool eveneens was opgeleid tot architect.⁶⁷

Gonser ontwierp een ensemble bestaande uit een haakvormig hoofdgebouw met een lengte van 97 meter en een even lang L-vormig bijgebouw, samen vormen ze een grotendeels omsloten binnenplaats. Beide gebouwen zijn twee verdiepingen hoog met een geknikt schilddak, met pannen gedekt en getooid met een aanzienlijke hoeveelheid kleine dakkapellen. De kap

van het hoofdgebouw is van beton in plaats van houten spanten met gordingen. De entree aan de kop van het hoofdgebouw kent een met pilasters gelede gevel waarin vijf brede doorgangen zijn aangebracht. Iedere doorgang is bekleed met hardsteen en in het midden van de toog voorzien van een forse sluitsteen.⁶⁸ Het hoofdgebouw heeft twee torenachtige uitbouwen die vijf zijden van een regelmatige achthoek vormen, hierin bevinden zich de trappenhuisen. Afgedekt met een spits doen zij denken aan het ‘torentje’ van het Binnenhof. Waarschijnlijk heeft Gonser dat gebruikt als stijlcitaat en sluit daarmee enigszins aan bij lokale historische bebouwing. Verder dan dit gaan de plaatselijke invloeden niet, Gonser was zijn opleiding trouw en hanteerde volop de vormtaal van de Stuttgarter Schule. Het complex zou deels worden omringd met een gracht.

Het hoofdgebouw herbergde de kamer van de commandant, een dokterssprekkamer en ziekenzaal, eetzaal, wapenkamer en foerier en

⁶⁷ van Hoof, J., van der Zee, M., *De Prinses Julianakazerne*, 12

⁶⁸ monumenten ZorgDen Haag.nl/monumenten/th%C3%A9%C3%A8se-schwartzestraat-15-tm-21, bezocht op 10 juni 2026

slaapkamers aan de lange gang op de begane grond. De eerste verdieping was hoofdzakelijk voor legering met een totaal van 112 bedden. Het bijgebouw had aan de lange zijde garages, de korte poot van de L bevatte een autowasserij, smederij en de werkplaats voor de wapenhersteller. De bovenverdieping van de lange zijde kende tien legeringskamers met uitzicht op de binnenplaats.⁶⁹

Het werk werd op 1 mei 1942 gegund aan de Firma Voormolen uit Rotterdam en was gereed in de eerste maanden van 1943. Wie het in gebruik heeft genomen is, zoals hiervoor opgemerkt, onbekend. Begin mei 1945 werd de Polizeikaserne verlaten, niets van enig belang aan documenten was achtergebleven.

Was de kazerne goede architectuur? Evenwichtige vormgeving met een rijke detaillering en relatief kostbare bouwmaterialen zijn de bouwstenen van een apart en monumentaal ensemble dat in Nederland geen equivalent kent. Maar was het functioneel? Die vraag is zonder gebruikerservaringen, de Duitse, niet goed te beantwoorden. Voor het hoofdgebouw moeten we het antwoord schuldig blijven. Er valt wel wat te zeggen over het bijgebouw met zijn garages en werkplaatsen op de begane grond en legering op de verdieping erboven. Hoe dit te beoordelen? Het antwoord komt van Albert Speer, intimus en favoriete architect van Hitler. Deze laatste ontwierp zelf de uitbreiding en verbouwing van zijn vakantieverblijf bij Berchtesgaden dat bekend zou staan als de Berghof. Speer was er niet van onder de indruk, had in zijn autobiografie commentaar op de indeling en merkte ook op: ‘Een wegens zijn afmetingen beroemd raam - men kon het volledig laten zakken - in de grote woonruimte was Hitlers trots. [...] Onder dit raam had Hitlers inspiratie hem de garage voor zijn wagens doen situeren; bij een ongunstige wind drong een sterke benzine-lucht de kamer binnen. Het was een plan dat in elk leerjaar van een technische hogeschool zou zijn afgewezen.’⁷⁰ Voor Karl Gonser vormde dit

geen belemmering.

Er kan nog een vraag worden gesteld. Waarom werd voor de Orpo, een organisatie die niet hoog stond aangeschreven en in Duitsland niet meer was dan stads- en plattelandspolitie, een kostbare kazerne gebouwd?

De erfenis

De Duitsers gaven in het bezette Nederland grote hoeveelheden geld uit ten bate van hun militaire infrastructuur. Het werd al eerder vermeld, dit geld kwam uit de Nederlandse schatkist. De *Wehrmachtsbefehlhaber in den Niederlanden*, General der Flieger F. Christiansen, kon volgens een besluit van het Departement van Financiën vanaf de zomer van 1940 beschikken over een maandelijks krediet van 100 miljoen gulden bij De Nederlandsche Bank.⁷¹ De uitbreiding en aanleg van nieuwe vliegvelden vergden grote sommen geld, hoeveel precies kan niet worden becijferd.

Met het terugtrekken van de Duitsers vanaf september 1944 voor de oprukkende geallieerde legers uit, werden de vliegbases voor zover niet beschadigd door bombardementen, onklaar gemaakt. Infrastructuur werd door de Duitsers systematisch vernietigd.⁷² Na de oorlog zou dit opnieuw moeten worden opgebouwd. Dit betrof vooral infrastructuur ten bate het vliegbedrijf maar niet de omliggende kazernecomplexen. Deze laatsten konden meestal ongeschonden verder dienst doen bij de luchtmacht. De Duitse bouwactiviteiten hadden Nederland voorzien van vliegbases die nieuw waren of in een omvang die ze voorheen niet bezaten, die na wederopbouw waardevol waren in de jaren van de Koude Oorlog (1945-1989). Kazernecomplexen als Groot en Klein Heidekamp bij Deelen, het Burmaniakamp bij Leeuwarden en anderen, zij allen vonden nieuwe toepassingen. Na de Koude Oorlog zou een groot deel van deze kazernes alsnog worden afgestoten in het kader van de inkrimping van de krijgsmacht. Voor een overzicht van hun huidige status, zie

69 van Hoof, J., van der Zee, M., *De Prinses Julianakazerne*, 20

70 Speer, A., *Herinneringen*, 106

71 Grimm, P., van Loo, E., de Winter, R., (red), *Vliegvelden in oorlogstijd*, 136

72 idem, 136

Kamp Prinsenbosch bij Gilze-Rijen werd deels herbestemd tot asielzoekerscentrum. Dit voormalige logiesgebouw dient nu als receptie.

de bijlage op pagina 46-47.

Opvallend is de huidige waardering voor deze complexen, zowel in architectonisch als in cultuurhistorisch opzicht, waarvan een deel de rijks- of gemeentelijk monumentstatus heeft gekregen. Vooral de complexen rondom het voormalige Fliegerhorst Deelen springen hierbij in het oog. Tientallen grote en kleinere gebouwen zijn hier beschermd als rijksmonument. Deelen telt na de Nieuwe Hollandse Waterlinie het grootste aantal rijksmonumenten van Nederland. Het is een erfenis met een verhaal dat bij de meeste mensen onbekend is. Dat van Deelen wordt verteld in Museum Deelen dat in het gebouw van de voormalige vluchtleiding is gevestigd.

De door de Luftwaffe gebruikte en met een beperkt aantal gebouwen aangevulde legerkazernes in Eindhoven en Harderwijk waren ongeschonden door de oorlogsjaren heen

gekomen. De landmacht maakte er dankbaar gebruik van. Kieskeurig was men niet, wat ook gold voor de luchtmacht. Dat kon ook niet vanwege een enorm gebrek aan kazernes; alles wat bruikbaar was, was welkom. Dat gold ook voor de munitieopslag bij Stroe. Dit kamp werd aanvankelijk verder gebruikt door de landmacht als depot voor achtergelaten geallieerd oorlogsmateriaal. In 1990 kreeg het de naam Majoor Mulderkazerne. Vanaf 1999 kreeg de kazerne er een functie bij als militaire strafgevangenis.

Voor het Duitse leger was Lager Wezep gebouwd dat in maart 1945 deels werd vernietigd tijdens een bombardement. Na herstel van een deel van de schade werd het complex tot eind 1948 in gebruik genomen als interneringskamp voor foute Nederlanders. Na een tijdelijk gebruik als depot en nieuwbouw ter vervanging van de gebombardeerde gebouwen, werd het kamp eind 1952 in gebruik genomen door de

landmacht en wordt sindsdien gebruikt door de genie.

Konzentrationslager Herzogenbusch zette na de bevrijding van het zuiden eind 1944 zijn leven als concentratiekamp voort onder de naam Kamp Vught. Al snel werden er grote aantallen van collaboratie verdachte landgenoten opgesloten. De Nederlandse kampbewa-
kers van SS-Wachbatallion Nordwest waren opgevolgd door Nederlanders in dienst van de Stoottroepen en de Binnenlandse Strijdkrachten met een soms al even dubieuze mentaliteit. Geïnterneerden werden vernederd, gemarteld en vermoord.⁷³ De Nederlandse samenleving was tijdens de bezetting verruwd, ook dat kan worden beschouwd als een erfenis: een im-
materiële. Na de periode als interneringskamp, werd een deel van de barakken vanaf 1951 verder gebruikt als woonoord voor Molukkers. De SS kazernes werden door de landmacht in gebruik genomen met Lunettenkazerne als naam voor beide complexen, waarschijnlijk in 1948 als deze naam voor het eerst in de media wordt vermeld. Op 1 juni 1960 werd aan het deel met de woning van de kampcommandant de naam Van Brederodekazerne verleend.⁷⁴ Tot de dag van vandaag worden beide kazernes door de genie gebruikt. Een deel van de gebouwen op zowel de Lunetten- als Van Brederodekazerne heeft de status van rijksmonument.

De Polizeikazerne in Den Haag zou na de bevrijding gedurende een korte periode door de Prinses Irenebrigade worden gebruikt. Op 15 november 1945 werd de kazerne door de Generale Staf van de landmacht betrokken die tot de sluiting de hoofdbewoner zou zijn. In 1948 werd de naam Prinses Julianakazerne aan het complex verleend. De landmacht was trots op haar bijzondere kazerne, wat blijkt uit maar liefst twee publicaties: een brochure uit 1988 en een mooi verzorgd boek uit 2006.⁷⁵ Dat weerhield Defensie er uiteindelijk niet van de kazerne in 2013 te sluiten en af te stoten. Na

jaren leegstand volgde een herbestemming tot appartementencomplex in de hogere prijsklasse. De voormalige kazerne kreeg de status van gemeentelijk monument.

⁷³ Rodrigues Lopes, *Witboek*, 11

⁷⁴ *Nieuwsblad van het Zuiden*, 11 juni 1960

⁷⁵ Sectie Militaire Geschiedenis Landmachtstaf, *Prinses Julianakazerne*, brochurereeks nr. 3 en NIMH, *De Prinses Julianakazerne*

Nawoord

Deze brochure is, meer dan 80 jaar na de Tweede Wereldoorlog, het eerste overzicht van Duitse bouwactiviteiten op het gebied van kazernes in Nederland. Dat is opmerkelijk gelet op het aantal jaren dat is verstreken en zeker gelet op de omvang van wat er werd gebouwd. Een enkele kazerne kreeg een eigen publicatie, maar een meer algemene beschouwing over hun aard en een totaalinventarisatie ontbrak. Dat lag waarschijnlijk deels aan het feit dat de meeste van deze kazernecomplexen gewoon verder dienden na de oorlog en niet of moeilijk toegankelijk waren, en daarmee onbekend voor het grote publiek. Een andere (mogelijke) verklaring vormt hun Duitse achtergrond.

Dat deze complexen in veel gevallen waardevol zijn, cultuurhistorisch en architectonisch, wordt erkend door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) die een flink aantal objecten de rijksmonumentstatus heeft toegekend. Daartoe zijn voor twee SS-kazernes en een aantal vliegbases inventarisaties gedaan van wat er resteert uit de oorlogsdagen en redengevende omschrijvingen opgesteld om ze die status te kunnen verlenen. Dit alles valt terug te vinden via de website van het RCE. Compleet is dit echter niet, daartoe moet dieper in de materie worden gedoken. Bouwhistorisch onderzoek is hier van grote waarde en gelukkig is dit voor een aantal kazernecomplexen bij Deelen en Soesterberg verricht. Ook lokale historici belichten aspecten van complexen die nuttige informatie bieden. Hiermee werd het mogelijk deze brochure te schrijven. Volledig uitgediept is dit onderwerp echter niet, daarvoor ontbreekt teveel informatie. Als hoofdschuldige kunnen we de Duitsers aanwijzen, zij hebben toen de oorlog in zijn nadagen was aanbeland alle documentatie van enige betekenis meegenomen of vernietigd.

In het hoofdstuk 'Kazernebouw in Duitsland' wordt opgemerkt dat er geen overzichtswerk over kazernebouw in Duitsland bestaat. Daarmee bestaat er ook geen publicatie over de kazernecomplexen die bij de vliegvelden in Duitsland werden gebouwd. Dit

bemoeilijkt de vergelijking met de Duitse praktijk in Nederland die een van de rode draden vormt in deze publicatie. Een andere rode draad is de vergelijking van de Duitse complexen hier te lande met de praktijk van de Nederlandse kazernebouw. Zo goed en kwaad als mogelijk werd via luchtfoto's van voormalige en huidige Fliegerhorste en kazernes in Duitsland informatie verworven. Maar dat is, om eerlijk te zijn, behelpen. Het is op bescheiden schaal conclusies trekken uit wat je wel ziet en wat er niet meer te zien valt, soms aangevuld met wat websites van plaatselijke historische verenigingen vermelden. Deze lacune, want dat is het, kan alleen tot tevredenheid worden opgevuld met grootschalig bouwhistorisch onderzoek ter plekke: in de registers van Duitse gemeenten. Tot iemand deze majeure inspanning wil doen zal een beschouwing over Duitse kazernebouw in Nederland, voor wat betreft de vliegvelden, er een met onzekerheden blijven.

Ook in Nederland is er een inspanning die gedaan zou kunnen worden: bouwhistorisch onderzoek naar vooral de kazernes van Vliegbasis Twente en Gilze-Rijen. Daarmee zou een antwoord gevonden kunnen worden op de vraag of er vaste plattegronden of basistekeningen bestonden van Duitse oorsprong. Voor facilitaire gebouwen lijkt dit logisch en waarschijnlijk. Hier kon eenvoudig de praktijk in Duitsland worden gekopieerd. Ook bij verblijfs- en recreatiegebouwen lijkt het logisch om standaardbouw te hanteren. Een plaatselijke Bauleitung zou dan alleen de gevels vorm hoeven te geven en de gebouwen in te passen in het landschap. Gelet op de veelal gelijke muurdiktes, de betonnen zoldervloeren en de plaatstalen luiken voor de ramen die bij meerdere complexen voorkomen, moet er een algemeen bouwvoorschrift zijn geweest. Maar betekent dit ook dat de plattegronden hetzelfde zijn? Had een legeringsgebouw voor manschappen in Deelen dezelfde indeling en maten als een soortgelijk gebouw in Twente of bij Soesterberg? Een vraag waar geen duidelijk antwoord op is. Mogelijk was Regelbau vooral plaatselijk. Een aanwijzing daartoe vormt de grote hoeveelheid Nederlandse tekenaars en architecten die voor de

Bauleitungen en hun hogere instanties werkte. Waarom zou je zoveel mensen in dienst nemen als je alleen maar standaardplattegronden hoefde uit te werken?

Deze brochure gaat over kazernes, maar over de grote hoeveelheid Nederlanders die een rijk belegde boterham verdiende aan werkzaamheden voor de Duitsers moet wat worden opgemerkt. Daarbij kunnen allerlei redenen worden genoemd die werken voor de bezetter verklaren. Dat is in de naoorlogse Bijzondere Rechtspleging dan ook veelvuldig gedaan, vooral door aannemers. Dat laat een ding buiten beschouwing: zonder die soms enthousiaste⁷⁶ en veelal vrijwillige medewerking zouden de Duitsers er op geen enkele manier in geslaagd zijn op Nederlands grondgebied binnen korte tijd zoveel faciliteiten voor hun oorlogsvoering te realiseren.

Dankwoord

Ook voor deze brochure was er hulp van derden. Mijn dank gaat uit naar Fred Klijndijk voor de correcties van de tekst. Foutloos schrijven is helaas voor niemand weggelegd. Eveneens dank aan Alberto Kerkhof voor informatie en meedenken over Duitse architectuur. En dank aan bouwkundige André Viersen voor het beantwoorden van vragen en het leveren van een kopie van een rapport over het Jessurunkamp en een onmisbaar kaartje.

Hoewel hun medewerking passief was en alleen bestond uit de beschikbaarheid van foto's in hun beeldbank; alle dank aan de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Zonder die foto's zou deze brochure een stuk kariger zijn geworden.

⁷⁶ Ik bedoel hier vooral de C.O.N.B.A. Daarnaast waren er aannemers die NSB-lid waren en/of *Deutschfreundlich*, en vele anderen die gewoon geld wilden verdienen.

Bijlage

Luftwaffe: kazernes bij vliegbases:

Vliegbasis	Naam (huidig)	Duitse naam	Oorspronkelijke functie/ huidig gebruik
Deelen	-	Divisionsdorf	hoofdkwartier, legering/ camping, woningen en manege
	Groot Heidekamp	Großes Heidelager	eetzaal, ziekenhuis, badhuizen en legering/ landmacht
	Klein Heidekamp	Kleines Heidelager	legering en stafbureaus/ landmacht
	Kamp Koningsweg-Noord		legering/ deels gesloopt, rest verbouwd tot woningen
	Kop van Deelen,		commandocentrum, legering/ Museum Deelen en zorginstelling
	Zeven Provinciën		logies (burger)onderhoudspersoneel/ particuliere woningen
Eindhoven	Borghoutspark	Südlager	legering/ woonwijk
	Beatrixkamp	Ostlager	legering/ gesloopt
Gilze-Rijen	Prinsenbosch	Lager Chaam	legering/ particulier woningen, asielzoekerscentrum
Hilversum	Korporaal van Oudheusden-kazerne		legering/ landmacht
	Rading 3-15, 19-29 en 37-51	Hermann Göring Lager	legering officieren/ woonwijk
Leeuwarden	Burmaniakamp		legering/ asielzoekerscentrum
Soesterberg		Waldlager 1	legering/ gesloopt
	Jessurunkamp	Waldlager 2	legering/ gesloopt
	Walaardt Sacrékamp	Waldlager 3	depot en legering/ Defensie
Teuge	Teuge Zuid		legering/ onbekend
Twenthe	Kamp Overmaat		legering/ woonwijk
	Prins Bernhardpark	Nordlager	legering/ woonwijk
	't Vaneker	Südlager	opslag, administratie,garages, ziekenhuis,legering/ woonwijk
Valkenburg	14 gebouwen langs N441/ Wassenaarweg Katwijk		legering/ onbekend
Venlo	?	Nordlager	?/ woonhuizen
	?	Südlager	?/ ?

Luftwaffe overige accommodaties:

Plaats	Naam	Duitse naam	Oorspronkelijke functie/ huidig gebruik
Eindhoven	De Constant Rebecquekazerne		legering officieren/ internationale school, BioArt Laboratories
Harderwijk	Willem Frederik Georgekazerne	Feldkazerne/Waldkazerne	legering en administratie/ Bouw- en Infrapark
Stroe	Majoor Mulderkazerne		munitiedepot/ landmacht

Heer:

Plaats	Naam	Duitse naam	Oorspronkelijke functie/ huidig gebruik
Wezep	Prinses Margrietkazerne	Lager Wezep	opleidingen/ landmacht

SS: kampbewaarders

Plaats	Naam	Duitse naam	Oorspronkelijke functie/ huidig gebruik
Vught	Van Brederodekazerne	KZ-Herzogenbusch	kampleiding, facilitair, legering/ landmacht
Vught	Lunettenkazerne	KZ-Herzogenbusch	kazerne/ landmacht

Ordnungspolizei (Orpo)

Plaats	Naam	Duitse naam	Oorspronkelijke functie/ huidig gebruik
Den Haag	Prinses Julianakazerne	Polizeikaserne	legering, administratie, facilitair/ appartementen

Bronnen

Literatuur:

van Aggelen, K., ‘Vliegveld Hilversum 50 jaar, een jubileum dat niet gevierd werd’, in *Eigen Perk* 2006/4, Hilversumse Historische Kring
Archäologisches Spessart-Projekt e.V., Flugplatz und Industriegelände, *Vom Fliegerhorst Gelnhausen zum Industriepark*, pdf, z.j.

Bosma, K., Wagenaar, C., (red), *Een geruisloze doorbraak, de geschiedenis van architectuur en stedebouw tijdens de bezetting en wederopbouw van Nederland*, NAI Uitgevers, 1995
Bureau voor Bouwhistorie en Architectuurgeschiedenis v.o.f., *MLT Deelen en Vrijland Noord, deel 1, Historie en Structuren*, 2011
Bureau voor Bouwhistorie en Architectuurgeschiedenis v.o.f., *Groot en Klein Heidekamp, Deel 1, Historie en Structuren*, 2016

Crimson, *De Constant Rebecquekazerne, Cultuurhistorische analyse van de kazerne als stedenbouwkundig ensemble*, 2010, pdf

deZeng IV, H.L., *Luftwaffe Airfields 1935-45 Germany (1937 Borders)*, 2014, pdf
deZeng IV, H.L., *Luftwaffe Airfields 1935-45 the Netherlands*, 2014, pdf

van Elk, J., van Elk, P.J., *het C.O.N.B.A.-boek*, Amsterdam 1941

Grimm, P., van Loo, E., de Winter, R., (red), *Vliegvelden in oorlogstijd, Nederlandse vliegvelden tijdens bezetting en bevrijding 1940-1945*, Boom, 2009
Grot, K., *Chronik des Standortes Hamburg, Bilder aus Hamburgs militärischer Vergangenheit*, 2010, pdf

van Hoof, J., van der Zee, M., *De Prinses Julianakazerne, De geschiedenis van een markant Haags bouwwerk*, Boom 2006

In ‘t Veld, N.K.C.A., *De SS en Nederland*, Sijthoff 1987

Keuning, D., *Bouwkunst en de nieuwe orde, Collaboratie en berechting van Nederlandse architecten 1940-1950*, Uitgeverij Vantilt 2017

Mellink, G-J., *Bouwen zonder scrupules, De Nederlandse bouwwereld 1940-1950*, WBOOKS, 2024

Oosterboer, F., Breedijk, D., *van Lager Wezep naar Prinses Margrietkazerne 1942-1952*, kazernereeks nr. 5, 2026, pdf

Ries, K., Dierich, W., *Fliegerhorste und Einsatzhäfen der Luftwaffe, Planskizzen 1935-1945*, Motorbuch-Verlag, 2e druk 1996
Rodrigues Lopes, *Witboek*, De Nieuwe Post, 1948

Speer, A., *Herinneringen*, Uitgeverij In den Toren, tweede druk 1970
Stein, G.H., *Geschiedenis van de Waffen SS*, Uitgeverij Aspekt 2010
Stichting Moderne Traditie, *Boerderijbunkers onder vuur!*, z.j., pdf

Universiteit van Utrecht, Ruimtelijk Adviesbureau Bloei (studentenproject), *Herontwikkelingsplan Korporaal van Oudheusdenkazerne*, 2014

Yska, P., 'De Flugmeldedienst in de gemeenten Harderwijk en Ermelo van 1940-1945 (4)', in *Van 't Erf van Ermel* 2004 nr. 9, Vereniging Historisch Ermeloo

Archieven:

Bundesarchiv
Nationaal Archief
Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed/Rijksmonumentenregister

Instanties:

Historische Vereniging Herderewich
Museum Deelen
Rijks Vastgoed Bedrijf
Vereniging Historisch Ermeloo

Internet:

delpher.nl
dickveerman.nl
ehhv.nl
forum-der-wehrmacht.de
lexikon-der-wehrmacht.de
monumentenzorgdenhaag.nl
wikipedia.de

Illustratieverantwoording

Brabants Historisch Informatie Centrum/Royal Air Force: 36 (bewerkt)

Brabants Historisch Informatie Centrum/Fotopersbureau Het Zuiden: 37

Collectie Herinneringscentrum Kamp Westerbork: 34 (bewerkt)

Collectie Nederlands Instituut voor Militaire Historie: 9, 23, 33, 38, 39, 40

Fridolin Freudenfett (Peter Kuley): 17

Nico Hofmann: 14

Museum Deelen: 25 (bewerkt)

Stefan Oemisch: 15

Frank Oosterboer: 32

Pauli Pirat: 11

Publiek domein: 12

Regionaal Archief Zuid-Utrecht: 20

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort:

Documentnummer: 518.858, fotograaf S. Technau, 18

Documentnummer: 529.587, fotograaf O. Brinkkemper, 27b

Documentnummer: 549.128, fotograaf C.S. Booms, 27o

Documentnummer: 529.595, fotograaf O. Brinkkemper, 28b

Documentnummer: 529.587, fotograaf O. Brinkkemper, 28o

Documentnummer: 529.581, fotograaf O. Brinkkemper, 29b

Documentnummer: 529.806, fotograaf N. Naaktgeboren, 29o

Documentnummer: 523.360, fotograaf F. Kabel, 31

Documentnummer: 516.951, fotograaf O. Brinkkemper, 42

André Viersen: 26 (bewerkt)

Eerder verschenen in deze reeks:

Kazernebouw tijdens het Interbellum

kazernereeks nr. 3

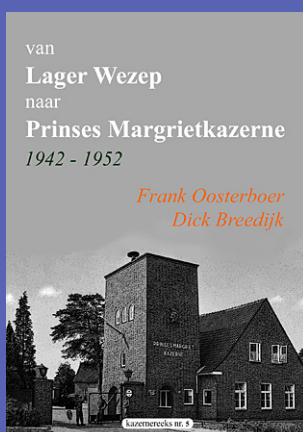
Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog kwam in 1937 het grootste kazernebouwprogramma tot stand dat Nederland ooit gekend heeft. Nog in 1939 moesten 24 nieuwe kazernes in gebruik worden genomen. Deze brochure vertelt daarnaast het verhaal van drie andere kazernes waarvan de bouw enkele jaren eerder startte en dat van de marinierskazerne in Rotterdam.

28 Kazernes, naslagwerk bij Kazernebouw tijdens het Interbellum

kazernereeks nr. 4

Overzicht van alle 28 kazernes die tijdens de jaren tussen de Wereldoorlogen in Nederland werden gebouwd. Van iedere kazerne worden de bouwkundige kenmerken en ontwerpverantwoordelijken vermeld, de geschiedenis en de huidige toestand.

Van Lager Wezep naar Prinses Margrietkazerne, 1942 – 1952

kazernereeks nr. 5

Het verhaal van de eerste elf levensjaren van de kazerne, waarvan de bouw in 1942 startte in opdracht van de Duitse bezetter. Elf vaak roerige jaren waarin een bombardement een deel van de kazerne verwoestte en waarin hij twee maal als interneringskamp diende.

Alle brochures van de kazernereeks kunnen kosteloos worden gedownload van:
<https://jeoudekazernenu.nl/Publicaties/Publicaties.html>